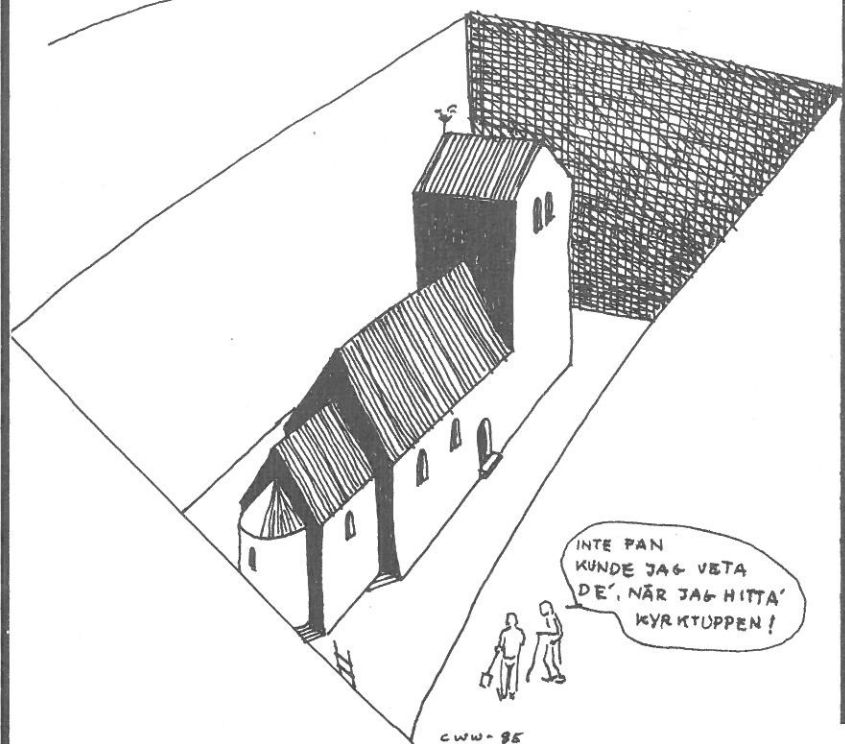

META

84 · 3-4

REDAKTIONELLT _____

Detta Meta-nummer visar några olika exempel på den aktuella kyrkoforskningen utifrån ett arkeologiskt perspektiv.

Det finns i dag en tendens till att alltmer utnyttja kyrkobyggnaden som historiskt källmaterial, dvs att se den som en del av det medeltida samhället. Från att ha specialiserat sig på olika typer av källmaterial börjar medeltidsarkeologerna nu alltmer försöka få större historiska överblickar - det historiska perspektivet har blivit den dominerande målsättningen !

Medeltidskyrkorna utgör det kvantitativt och kvalitativt bäst bevarade medeltida källmaterialet; kvantitativt beroende på det stora antalet och kvalitativt därför att kyrkorna representerar en rad olika aspekter av det medeltida samhället. Kyrkorna kan exempelvis användas för att belysa ägoförhållanden, maktstrukturer, liturgiska funktioner och symbolik etc.

Genom att allmänna historiska målsättningar blir allt vanligare kommer därför också detaljundersökningarna att få ytterligare ökad relevans. Det är endast genom denna typ av undersökning som rester och fragment av kyrkornas ursprungliga utformning och senare förändringar kan spåras och dateras. Utifrån denna växande kunskap kan nya mönster skönjas i den kyrkoorganisatoriska väven.

Marit Anglert och Barbro Sundnér

"Kyrkoredaktionen"

INSTITUTIONEN FÖR
ARKEOLOGI OCH ANTIKEN KULTUR
STOCKHOLMS UNIVERSITET
126 91 STOCKHOLM

TEMA

KYRKOARKEOLOGI - FÖRNYADE MÖJLIGHETER ?

En gång är ingen gång - som björnen Bolke sade, när han smakat den första skeden honung - och två gånger är ingen tradition kan vi säga efter två kyrkoarkeologiska symposier. Detta sagt, ska det ändå sägas att man kan ana början till en formering av en kyrkoarkeologisk forskningsmiljö i Skandinavien i förlängningen av två kyrkoarkeologiska symposier - det första år 1982 på Moesgård i Århus, det andra i september 1984 i Kalmar. Århusmötet hade i hög grad karaktär av öppen generalmönstring, där den medvetna ambitionen från de danska värdarnas sida var att inte fokusera speciell problematik eller samla kring särskilda ämnesområden. Trots detta var det förbluffande i vilken utsträckning olika inlägg ledde tankarna in på områden, som placerade kyrkorna i en social, politisk och ekonomisk kontext. Intresset för kyrkor och för kyrkoarkeologiska studier syntes kunna bli utgångspunkt för vidare reflexioner - inte som så ofta en slutpunkt.

Detta kan sägas ha fått betydelse för organisationskommittén inför Kalmar-symposiet. - Låt oss försöka göra dessa möjligheter tydliga - sade vi oss. Låt oss försöka utmana skaran av kunniga kyrkoforskare att diskutera kring kyrkobyggningarnas många funktioner - framförallt de profana - och sammanhangen bakom dessa.

Försöket gjordes och hur blev resultatet ? Ja, något blandat det måste nog sägas. Den stora samlande diskussionen, som tog tag i frågor kring generella förklaringar, uteblev; detta trots att enskilda inlägg medvetet gav en grund och andra på ett utmärkt sätt exemplifierade enskildheter, som kunnat utnyttjas i en sådan diskussion. Misslyckandet på denna punkt - om man nu vill kalla det misslyckande - har i huvudsak två orsaker. Den första hängde ihop med tidsbrist. Det stora intresset för aktivt deltagande i symposiet skapade en föredragningslista på 23 inlägg, fördelade på 2,5 dagar, vari också en halv dags exkursion ingick. Det hela fick formen av halvtimmesföredrag, med liten plats

för supplerande inlägg. Vid tidsöverdrag och oväntade praktiska komplikationer - och sådant inträffar ofelbart - tärdes på tiden som var anslagen till plenardiskussioner av övergripande slag.

Återbud av planerade inlägg rubbade också logiken i uppläggningsen. Så t.ex. undergrävdes tyvärr underlaget för den första dagens regionalhistoriska diskussion genom att den aktuella historikern inte kunde komma. Så som det nu blev drabbades ändå första dagen av oplanerade störningar och summan av det hela var att de regionalhistoriska aspekterna inte fick sin viktiga ventilerings. Detta kan vidarebefordras som en luttrad och tidigare tämligen naiv planeringskommittéledamots erfarenheter, för andra i samma situation att dra lärdom av. En möjlig slutsats av detta är att vill man utnyttja möten av detta slag till behandling av övergripande ämnen, måste man vara beredd att styra hårt, prioritera och begränsa. Rollen att göra detta känns inte tilltalande och risken är nog att man förlorar något väsentligt - den spontant kontaktskapande funktionen.

Det kan dock sägas att vid symposiets avslutning, väcktes frågan om tematisk prioritering inför nästa omgång - Åbo om ca 3 år.

Efter denna jeremiad är det tillbörligt att peka på alla pluskonton, vilka deltagarna stod för i form av spännande bidrag. Allt ska ej redovisas här. Om ni emellertid tänker er en skala där Korsmärkta stenar utgör ena ändpunkten och ett utkast till ett Socioekonomiskt forskningsprogram kring förhållandet mellan trä- och stenkyrkobyggande i Norge återfinns på den andra samt med hållplatser om Kyrkomyntfyndens representativitet i frågan om Ålands bebyggelseutveckling, om Kyrkobyggandet på Bornholm eller om Ängsö gård och kyrka - t.ex., förutom mycket annat inser ni kanske att det gavs åtminstone något för var och en. Då hade ändå högintressanta bidrag om Stenbrott och kyrkobyggande i Skåne, Senmedeltida kyrkobygge i Uppland, Cistercienserklosters planering och byggande i Danmark samt mera efemära Kyrkor och bebyggelse i Halland: från centrum till periferi, bortfallit av personförhinder eller tidsbrist.

De som i Kalmar fick kontakt med varandra kom ur många olika sammanhang. Överhuvudtaget är det en vid krets, som attraheras av en kyrkoarkeologisk infallsvinkel: konstvetare, historiker, arkitekter samt också sådana, som mera renodlat identifierar sig som arkeologer. Detta måste sägas vara en styrka; vilken som helst fråga har möjlighet att få en allsidig behandling. Det är också en styrka att symposiet uppvisade en sådan generationsmässig spännvidd - alltifrån högt etablerade forskare och ämbetsmän/kvinnor, till dynamiska

studenter. Som alltid i sådana här sammanhang är det i första hand Den Etablerade Rösten som hörs. Dess korrektiv - den yngre forskningens alternativ - behöver ännu samla självförtroende för att göra sig gällande.

Detta tangerar en sida av kalmarsymposiet, som för min personliga del var mest spännande: man kan inte bara i den yngre generationen - men väl främst där - se ett intresse för kyrkoarkeologi som ett medel att nå fram till en samhällsanalys. Intresset för enskilda kyrkor eller enskilda element i kyrkor får vika tillbaka för möjligheten att kombinera enskildheterna till synteser i ett vitt samhällsperspektiv. I detta kan man om man så vill se ett nytt drag, som ånyo sätter kyrkoarkeologiska studier på dagordningen.

Det finns i den akademiska världen en hel grupp evenemang, som med specialintressen som förevändning och med de stora fondernas ekonomiska uppbackning ger en sluten grupp människor möjlighet till trivsamt samvaro på olika platser med jämna mellanrum - och med ur vetenskaplig synpunkt tvivelaktigt utbyte. Det Kyrkoarkeologiska Symposiet tillhör inte denna grupp: tvärtom kan man hävda att den kan spela en viktig roll för den fortsatta utvecklingen av ett specialområde inom medeltidsforskningen. Efter två gånger är man inte traditionsbunden och petrifierad - man behöver heller inte vara det efter tre eller fyra. Sedan får vi se hur mycket det är kvar av livskraften.

Inläggen från Århussymposiet är publicerade i Hikuin nr 9. Kalmarbidragen kommer så småningom i Hikuin nr 11.

Lars Redin

GÄRDSLÖVS KYRKA - EN BYGGNAD SARKEOLOGISK UNDERSÖKNING

Gärdslov ligger i Vemmenhøgs härad i södra Skåne, drygt en mil från södra kusten, där landskapet övergått från slätt till ett mera skogrikt backlandskap (fig. 1). På en höjd av ca 150 m nordväst om Gärdslovs kyrka, där det påträffats sten och tegel, skall det enligt traditionen ha legat en borg (fig. 2)¹. I samma socken, ca 2,5 km öster om kyrkan, ligger Näsbyholms slott med belagda anor till 1300-talet,².

I det närbelägna Lemmeströ har liksom i Gärdslov under medeltiden funnits en borg,³, intill en kyrka,⁴. Invid dessa har därtill påträffats en medeltida tegelugn. Denna har förmodligen producerat tegel till borgen och/eller kyrkan,⁵.

Gärdslov kyrkas långhus och kor anses vara uppförda under slutet av 1100-talet. På 1400-talet försågs kyrkan med kryssvalv av halvtens tjocklek och ribbor av fyrkantsform. Det nuvarande tornet uppfördes på 1850-talet. Innan detta torn byggdes fanns en fristående klockstapel. I öster är koret förlängt

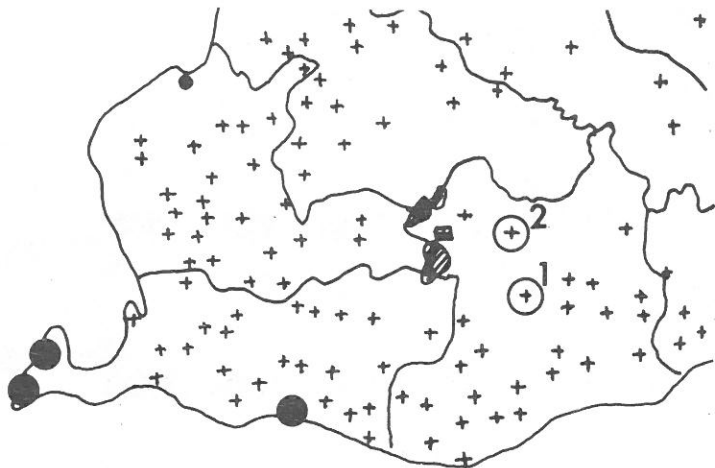

Fig. 1. Karta över Skånes sydvästra del.

1. Gärdslovs kyrka. 2. Lemmeströ kyrka.

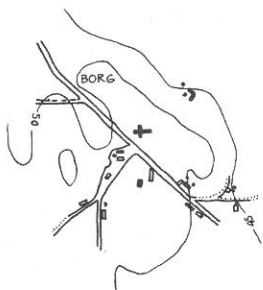

Fig. 2. Efter ekonomiska kartan,
med borgen markerad. Skala 1:10000.

med en sakristia. Under koret finns en gravkammare för ägarna till Näsbyholm. I norr har kyrkan tillbyggt med en bred korsram under 1800-talet.

Sommaren 1983 putsrenoverades Gärdslövs kyrka, då hela tornet, långhusets södra fasad samt korets södra och östra fasader frilades från puts. I samband med detta genomfördes en byggnadsarkeologisk undersökning. Huvudfrågorna var då kyrkans datering, dess byggnadsetapper, samt dess förhållande till den omgivande miljön - främst den intilliggande borgen och det närbelägna Lemmeströ.

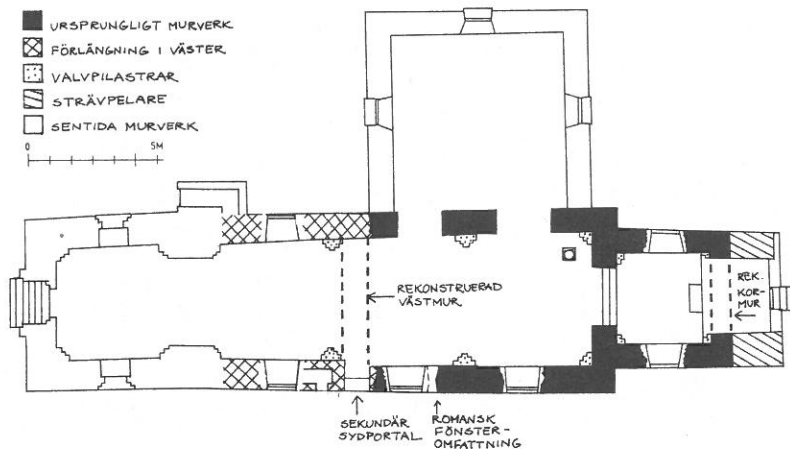

Fig. 3. Efter planritning av E. Graebe, med byggnadsetapper markerade.

Koret (frånsett dess östra förlängning) och långhusets östra två tredjedelar består av gråstensmurverk, medan västra tredjedelen är murad av tegel. Den av gråsten uppförda delen utgör den ursprungliga kyrkan (långhuset ca 12,5 x 8,5 m och koret ca 5,5 x 6,5 m). Gråstenarna är av varierande storlek, och ligger i tämligen jämna skift. Hörnkedjorna består av kalkstenar och gråstenar. På koret finns en skråkantsprofilerad sockel av kalkstenar (fig. 3).

I långhusets södra mur finns rester efter ett rundbågigt tegelomfattat fönster med sned smyg. På två av stenarna i omfattningen konstaterades räffling. Omfattningen är murad i samma slags bruk som de omgivande gråstenarna, och verkar vara ursprunglig (fig. 4).

I södra muren finns en igensatt rundbågig portal med omfattning av profilerade kalkstenar, figurhuggna kalkstenskapitäl, och avtäckningsbåge av tre koppskift tegel. Tympanon utgörs av två kalkstenar, vilka vilar på tegelposter. På kapitälerna finns olika Kristus- och djävulsframställningar i romansk stil. Sydportalen är sekundärt placerad, vilket framgår av att den sitter i den ursprungliga kyrkans västra hörnparti. Detta gäller även den nordportal, som är markerad invändigt i kyrkan.

Tillbyggnaden är av samma bredd som långhuset. Den är uppförd av tegel, som verkade vara sekundäranvänt. Stenarna är i nedre delen murade i regelbundet

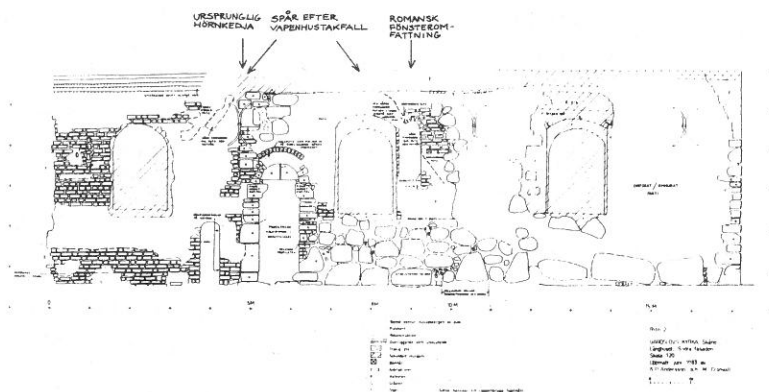

Fig. 4. Uppmåtningsritning från den byggnadsarkeologiska undersökningen 1983. Långhusets södra fasad.

munkförband. Muren har en skråkantssockel av formtegel, och avslutas upptill med ett krön av fyra utkragade tegelskift.

Bruket i långhustillbyggnaden följer intill sydportalen, vilket betyder att den placerats här i samband med att tillbyggnaden uppfördes. Vid insättandet av portalen har man plockat ner nedre delen av hörnkedjan och västmuren. Därmed bör tillbyggnaden ha fungerat som utvidgat kyrkorum.

I tillbyggnaden finns en liten ursprunglig dörröppning i murens yttre skal. Denna leder till ett utrymme som sträcker sig västerut mellan murskalen. Utrymmet var igenfyllt med stora gråstenar, varför det inte kunde undersökas närmare. Sannolikt har det utgjort en trappuppgång, som lett till en överbyggnad. Denna bör ha varit en träkonstruktion eftersom den romanska långhusvästmuren revs i samband med att tillbyggnaden uppfördes, och ingen ny mur tycks ha uppförts som kunnat bära upp trycket från ett tegeltorns östmur.

Valven har tillkommit i ett senare skede än tillbyggnaden, vilket framgår av att nordportalen fått sin placering då tillbyggnaden uppfördes, men kommit ur bruk då valven slogs. Sydportalen har emellertid fortsatt fungera, då en urtagning gjorts i den blockerade pilastern.

På ömse sidor av sydportalen påträffades spår efter vapenhustakfall i form av diagonala skarvar mellan två olika sorters putsbruk.

I korets norra och södra murs östra förlängning har två sekundära strävpelare av tegel tillfogats. Möjligen uppfördes dessa då gravkoret tillkom. Senare har strävpelarna förhöjts till korets höjd, och förbundits med varandra medelst en tillfogad mur, och därigenom gett utrymme för en sakristia.

Kyrkans nuvarande rundbågiga fönster är troligen från 1800-talet. De har föregåtts av andra sentida fönsteröppningar, som varit stickbågiga.

Kyrkan är daterad till slutet av 1100-talet. Dateringen grundar sig förmodligen på en stilhistorisk bedömning av dopfunten. Även den portalomfattning som kom fram vid undersökningen skulle kunna ges en stilhistorisk datering. Dock föreligger här samma osäkerhetsfaktor som gäller för dopfunten, nämligen att den ursprungligen inte behöver ha ingått i den stående byggnaden.

Andra kriterier för datering av kyrkan utgör murningstekniken och byggnadsmaterialet. Murverket med gråstenar av varierande storlek i närmast jämn skiftläggning, samt hörnkedjor och troligen även portal av fint bearbetad kalksten torde inte motsäga dateringen till slutet av 1100-talet. Det föreligger dock svårigheter att hänföra enskilda murverk till en bestämd tidsepok, eftersom det inom dessa finns variationer bl. a. beroende av ekonomiska faktorer och geografiskt läge. Dokumentation av olika murverkstekniker som

förekom under medeltidens lopp, och sammanställning av dessa inom olika regioner vore således av vikt.

Intressant för dateringen av Gärdslövs kyrka är hur det tegelomfattade romanska fönstret skall tolkas i sammanhanget. Förekomsten av tegel och förhållandet med räffling ger en ramdatering på ungefär 1150 - 1250. Med tanke på det sparsamma användandet av tegel i byggnaden, bör kyrkan snarast dateras till den tidigare delen av perioden, d.v.s. då tegel ännu var ovanligt och betraktades som exklusivt. Medan gråstenen torde vara hämtad i byggsplatsens omgivning, kan det tänkas att teglet fraktats från det närbelägna Lemmeströ, där det påträffats tegelugnar från en tidig tegelproduktion,⁶. Det är också möjligt att fönsteromfattningen murats med tegel p.g.a. dess murningstekniska fördelar, medan gråsten använts i det övriga murverket. Det kan tänkas att fönster- och portalomfattningar samt hörnkedjor sparats ut, i ett för övrigt putsat gråstensmurverk.

För att få kronologi över mur- och putsbruk borde prover från olika murverk analyseras i laboratorium. Uppenbarligen förekommer vid olika skeden mycket lika bruk, som ej går att skilja åt i fält. Problemet aktualiserades i Gärdslov där den sekundärt placerade sydportalen och den däröver ursprungliga hörnkedjan var murade i likartat bruk. Det omvända problemet fanns också, med klart olika bruk i sydportalen och långhusets tillbyggnad, vilka tillhör samma byggnadsetapp.

I en uppgift från 1370 nämns att kyrkliga egendomar såsom kyrkor och kloster plundrats ". . . de har for eks. nedbruds vor Gärdslov og lagt det hetil liggende gods ode, . . .",⁷. Det är mycket troligt att godset som nämns är den borg som förmodas ha legat intill kyrkan. Kyrkans förlängning i väster har uppförts av sekundäranvänt tegel. Det kan ha kommit från en raserad byggnad i borgen, sedan denna ödelagts. Om så är fallet kan det spekuleras över om denna tegelbyggnad i borgen tillkommit sedan tegel blivit mera allmänt, och en ugn eventuellt uppförts i Gärdslov.

I samband med att kyrkans tillbyggnad uppfördes placerades sydportalen på dess nuvarande plats, samt en nordportal mitt emot denna. Platsen för någon ursprunglig portal gick ej att påvisa. De sakrala framställningarna på sydportalens kapitäl tyder dock på att portalen suttit i en kyrka. Det kan hypotetiskt antagas att den suttit i Gärdslövs kyrkas västra mur. Den skulle då kunnat fungera som patronatsingång för borgherren. När borgen ödelades förlorade kyrkans västportal sin funktion. Därmed kunde den flyttas till södra muren i samband med att kyrkorummet utvidgades i väster.

Kyrkoutvidgningen skedde före välvningen på 1400-talet, och troligen kort tid efter härjningarna 1370. Det vore av intresse att undersöka om det funnits någon patronatsläktare eller annan anpassning för patronus i västra delen av långhuset. Det vore också önskvärt att fastställa var ingång för församlingen befunnit sig.

Anna-Paula Andersson o. Mabel Cronvall

Lund

Noter:

- 1 RAÄ Fornminnesregister, Skåne, Malmöhus län, Vemmenhögskyrkby härad, Gärdslövs socken, fornlämning nr 8.
- 2 RAÄ Fornminnesregister, Skåne, Malmöhus län, Vemmenhögskyrkby härad, Gärdslövs socken, fornlämning nr 4.
- 3 Arkeologisk undersökning vid provgrävning 1972.
Christofferson, K. Rapport till RAÄ. Lund 1973.
- 4 Kyrkan återstår som ruin, vilken undersöktes arkeologiskt 1975.
Augustsson, J-E. Lemmeströ kyrkoruin. Ale, Hist. tidskr. f. Skåneland 1975:3. Kristianstad 1975.
- 5 Nielsen, K. En tegelugn i Lemmeströ - en av de äldsta i Skåne ?
Ale, Hist. tidskr. f. Skåneland 1978:1. Kristianstad 1978.
- 6 som 5.
- 7 Danmarks Riges Brev 3R. 8b. nr 478.

KAPELL - VAD ÄR DET ?

Inledning

Vid en studie av medeltida kapell eller kapellplatser är det viktigt att få en uppfattning om vad begreppet kapell stod för under medeltiden. Var går gränsen mellan kyrka och kapell ? Något svar på denna fråga går nog inte att ge, utan man får nöja sig med att peka på vissa av de problem som är förknippade med kapellbegreppet. Det förefaller emellertid vara allmänt vedertaget att ett kapells rättigheter och funktioner har varit begränsade eller att kapellet har varit ämnat att fylla en speciell sakral funktion.

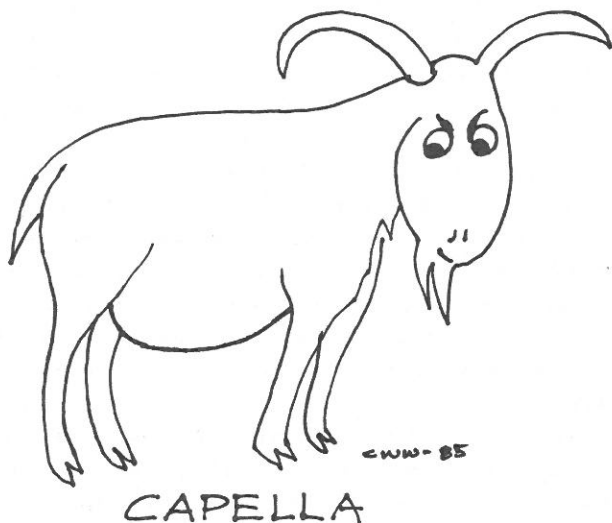
Ordet kapell kommer från latinets *capella*, som har betydelsen "liten kappa". Av de olika beteckningarna på kyrkobyggnader anses *capella* vara den yngsta och uppträder först på 600-talet på kontinenten. De första kapellen i Norden dök förmodligen upp redan under kristendomens etablering. I Danmark är kapell kända från senast omkring 1100. De förekommande kapellen brukar indelas i tre olika grupper: kapell knutna till kyrkliga byggnader, kapell knutna till världsliga byggnader och fristående kapell (se KLNLM, uppslagsordet kapell). I den här korta artikeln kommer endast de fristående kapellen att behandlas. Av fristående kapell fanns bl.a. helgon- och votivkapell, som ofta blev vallfartskapell. Vidare fanns det alla de fristående kapellen i städerna. Längs kusterna växte kapell upp med anknytning till sjöfarten och fisket. Troligtvis har det också funnits en del marknadskapell. De filial- och annexkyrkor som betjänas av en moderkyrka kallas i de medeltida källorna också för kapell.

Av de fristående kapellen är endast ett fåtal helt eller delvis bevarade. De flesta revs vid eller strax efter reformationen, vilket har medfört att många är kända endast från det skriftliga källmaterialet. Av de rivna kapellen har långt ifrån alla kunnat lokaliseras och i ännu mindre grad har naturligtvis arkeologisk undersökning skett. Forskningen kring de medeltida kapellen får väl också anses som tämligen begränsad. Den består till stor del av mindre studier av enskilda kapell. De samlade översikterna är få och av regional karaktär.

Inledningsvis vill jag också säga att det nedan skisserade endast är några lösa tankar och första funderingar kring ämnet. Syftet är att visa på en del svårigheter som är förknippade med begreppet kapell. Artikeln bygger på två kyrkohistoriska avhandlingar som jag har plockat en del ur.

Kapellbegreppet i det skriftliga källmaterialet

Ett problem inom kapellforskningen är förknippad med användandet av ordet kapell under medeltiden. Finns det någon konsekvens i bruket av ordet genom medeltiden? Är betydelsen av ordet avhängigt den medeltida skrivaren? I en kyrkorättslig studie av Nordens första kyrkor gör Gunnar Smedberg ett försök att reda klarhet i den medeltida nomenklaturen. Genom ett flertal exempel hämtade från kontinentala, latinska texter menar han att man inte kan förvänta sig ett enhetligt språkbruk vid mitten av 1100-talet, men även dessförinnan, ens av rättslärda och teologiskt skolade skrivare (Smedberg 1973, s 5 ff). De olika benämningarna på kyrkobyggnader har högst obestämda betydelser och detta gäller även capella, som enligt Smedberg i regel avser privatpersoners eller särskilda kollektivs gudstjänsthus. Han pekar även på att kapellen kunde ha egen präst. Sammanfattningsvis menar Smedberg att man utifrån de internationella förhållandena överhuvud taget inte kan urskilja någon skarp gräns mellan kyrka och kapell (Smedberg 1973 s 13f). Han visar på hur vissa kapell successivt fått sockenkyrkans olika rättigheter, så att deras funktion slutligen blivit sockenkyrkans. I flera fall har emellertid beteckningen kapell bibehållits.

När det gäller Norden tittar Smedberg närmare på förhållandena i Norge, Sverige och på Island. Av hans genomgång framgår att ordet kapell eller capella också i Norden har en mycket vid och obestämd betydelse. De norska förhållandena får väl anses som tämligen speciella, men ett par saker som Smedberg kommit fram till av det norska materialet vill jag gärna peka på. För det första kan kronologiska skillnader nästan aldrig vara en förklaring till den inkonsekventa nomenklaturen; Smedberg vill hellre se lokala skillnader som bakomliggande (Smedberg 1973 s 52 f). Dessutom påpekar han att en del av de norska kapellen erhöll tionde och ägde jord. Från Sverige finns det många belägg på att mätta hållits och att nattvard utdelats i kapell (Smedberg 1973 s 72). Som exempel på att kapell kan ha haft egen kyrkogård nämner han kapellet i Bergvik, men påtalar även att det finns flera andra kapell med kyrkogård. Däremot förefaller de svenska kapellen inte ha ägt någon kyrkojord.

Av redogörelsen ovan framgår det att kapellbegreppet under medeltiden var mycket flytande. Som vi sett kan de enskilda kapellen ha skiljt sig avsevärt från varandra. Vissa kan ha haft flera rättigheter medan andra få eller inga alls. Någon indelning av kapellen går inte att skönja i Smedbergs studie, vilket inte heller var dess syfte. På vissa ställen skiljer han visserligen på kapell med eller utan präst, men han för inte tanken vidare. Han påtalar också att de kungliga kapellen intar en särställning, framför allt i Norge.

Kapell med eller utan själavård

Problemen kring kapellen är många. Hur ska man betrakta förhållandet mellan sockenkyrka (moderkyrka) och annexkyrka? Kan man överhuvud taget tala om kapellsocknar? I sitt arbete om Linköpings stift pekar Herman Schück på ett par möjliga tillkomstsätt för annexkyrkorna. Han menar att man i de gamla huvudbyggnaderna kunde slå ihop kyrkorna parvis av ekonomiska och möjligen befolkningsmässiga skäl (Schück 1959 s 202f). På så sätt kom två kyrkor under en sockenpräst. Resultatet blev en modersocken och en annexsocken eller kapellsocken, då annexkyrkor benämns kapell under medeltiden. Detta ska ha tagit sin början någon gång på 1200-talet, men inträffade främst under 1300-talet. Schück nämner inget om huruvida det gjordes några begränsningar i annexkyrkans funktioner. En annan process som Schück pekar på går från kapell till sockenkyrka (Schück 1959 s 202f). I socknar med stor skogsbygd, vilka kanske koloniserades först på 1300-talet, är det tänkbart att en kapellsocken bildades. Denna kapellsocken kan sedan ha brutits ut och bildat en helt ny socken. I det senare fallet framstår termen kapellsocken som otydlig.

Sätter Schück likhetstecken mellan kapellsocken i det senare fallet och kapellsocken i det tidigare nämnda annexfallet ? För mig tycks de båda fallen skildra helt olika företeelser. I det senare fallet bör man sätta ordet kapellsocken inom citationstecken då det endast är ett embryo till en egen socken.

En annan typ av fristående kapell är de som uppträder på Öland. De flesta av de öländska kapellen uppfördes vid hamnar eller fiskelägen. I biskop Brasks förteckning över Linköpingsstiftet omtalas de som *capelle non curate*, vilket betyder ungefär kapell utan själavård eller präst (Schück 1959 s 166). Kapellen var inte placerade i närheten av sockenkyrkor. Vanligen brukar denna typ av kapell hänföras till fiskekapell, gilleskapell eller kapell för människor som var på resande fot (Blomkvist 1979 s 69 f). Blomkvist menar att man utifrån kapellens existens kan anta att många utsocknes har besökt platsen med en viss regelbundenhet. Han pekar även på det för Öland specialla förhållandet att ett fristående kapell här tycks indikera en plats som Blomkvist har gett benämningen omsättningsplats. Endast ett par av de öländska kapellen är någorlunda säkert daterade, men det förefaller som om de alla tillhör 1200-/1300-talet.

De ovanstående exemplen visar att begreppet kapell måste användas med en viss försiktighet. Är det överhuvud taget relevant att tala om kapell vid ett annexförhållande ? I de medeltida skriftliga källorna förefaller det som om benämningen kapell täcker in ett stort antal olika typer av kyrkobyggnader som inte hade status av sockenkyrka eller däröver. I Smedbergs utblick på de internationella förhållandena framgår emellertid att även en sockenkyrka kunde kallas kapell (se ovan). Troligtvis bör man alltså göra åtskillnad mellan de olika kapellen beroende på i vilket sammanhang de dyker upp. Härvid bör man även vara uppmärksam på geografiska skillnader, som t.ex. Öland visar; olika områden kan ha haft olika karaktär. Stöd för tanken på regionala eller lokala variationer fås även av Smedbergs analys av de norska förhållandena. Schück har även visat på skillnader mellan huvudbygd och marginalbygd (se ovan). Som exempel anför han den parvisa sammanslagningen av kyrkorna i Emåns dalgång och vid Möres kust (huvudbygder) till skillnad mot nybildandet av kapellsocknar i Tjust skärgård och i Möres skogsbygder mot Varend (marginalbygder) (Schück 1959 s 203).

Av resonemanget ovan kan man indela kapellen i tre olika grupper. Först har vi den grupp som karaktäriseras av de öländska kapellen, vilken vi här kallar *capelle non curate*. Sedan har vi den grupp som består av kapell i nyodlingsbygder eller marginalbygder, vilken vi här för enkelhetens skull kallar kolonisationskapell. Dessutom finns den gruppen av kapell som tillkommit genom

sammanslagning av två socknar, varvid en moderkyrka och en annexkyrka eller ett kapell erhållits. Denna grupp kan vi kalla sockenkapell.

Till den första gruppen, capelle non curate, kan även helgon- eller votivkapellen liksom stadskapellen föras. I biskop Brasks lista över Linköpingsstiftets capelle non curate upptas en hel del kapell förutom de som återfinns på Öland. Påfallande många av dessa var belägna i eller i närheten av städer (Blomkvist 1979 s 70). Blomkvist manar emellertid till en viss försiktighet vid användandet av listan. Hans slutsats blir dock att många av kapellen låg vid platser där stora mängder människor samlades, platser som Blomkvist till viss del vill jämställa med de platser på Öland som han har givit benämningen omsättningsplatser.

För att kunna urskilja kolonisationskapellen, och möjligtvis även sockenkapellen, gäller det att ha sockenindelningen vid den aktuella tidpunkten någorlunda klar för sig. Viktiga är även de förändringar som kan tänkas ha skett i sockenmönstret.

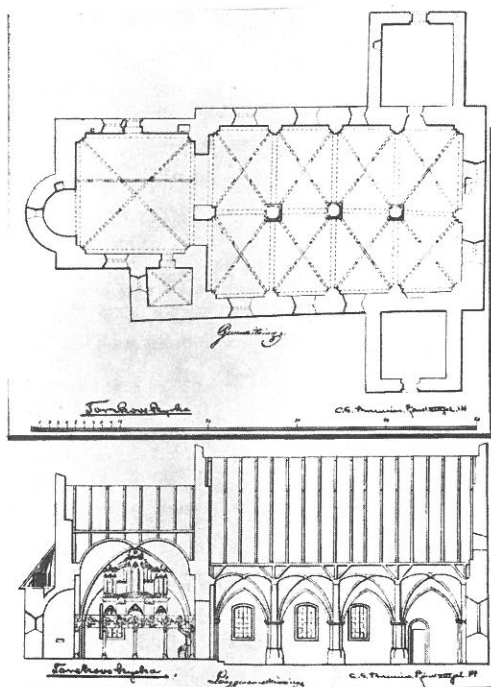
Kapell och arkeologi

Som tidigare nämnts är det inte så många av de medeltida kapellen som undersökts arkeologiskt. Finns det då någon möjlighet att på arkeologisk väg särskilja kapellen från kyrkorna? I fråga om storlek och planläggning behöver det inte finnas någon skillnad, även om den många gånger finns där. De flesta av kapellen förefaller vara små, vilket även ordet kapells betydelse låter påskina. Men flera av annexkyrkorna, i källorna kallade kapell, kan vara avsevärt större än moderkyrkan. Som exempel kan nämnas de stora landsbykyrkorna i Slesvig stift och den utbyggda kyrkohyggnaden i staden Luntertun (KLNLM, uppslagsordet kapel; Anglert 1984 s 11).

Ofta har det antagits att kapellen har haft begränsade rättigheter i förhållande till sockenkyrkan. Man har bl.a. menat att ingen gravläggning har skett vid kapellen. Av det ovanstående avsnittet om kapellbegreppet i det skriftliga källmaterialet framgår emellertid att ett kapell kunde ha sockenkyrkans alla rättigheter, där ibland begravningsrättigheter. Från det arkeologiska fältet kan vi hämta ett exempel från Kyrkohamn, Öland. Vid den arkeologiska undersökningen av kapellet, vilket är omtalat som ett capelle non curate, påträffades ett antal gravar (Borg 1975 s 135 f). Slutsatsen av det hela måste bli att det är ytterst svårt att på arkeologisk väg skilja ett kapell från en kyrka.

I detta sammanhang vill jag även peka på ett exempel som visar hur mångfacetterat ett problem kan vara. Exemplet är hämtat från Torekov i Skåne. I ett privilegiebrev från 1344 omtalas "in bonis capelle Thore virginis in

thorechowe" (Holmberg 1935 s 39). Vid ett flertal gånger under slutet av 1400-talet och början av 1500-talet bekräftas och förnyas privilegierna. År 1489 omtalas Torekov kyrka, vilket upprepas 1514, 1529 och 1539 (Holmberg 1935 s 41 ff). Men på 1560-talet talas det åter om kapellet i Torekov (LSL 1952 s 28). I detta fall framgår det tämligen klart att skiftena av benämningen är orsakade av förändringar i byggnadens status. Vid tiden för det första omnämmandet har Torekov troligtvis varit målet för en vallfart som har varit knuten till den heliga jungfrun Thora och hennes kapell. Förmodligen har inte Torekov då utgjort någon egen socken. Torekovs socken skiljer sig klart från de omkringliggande socknarna och har förmodligen inte tillhört den äldsta sockenbilden, utan har tillkommit i ett senare skede. Detta bör ha inträffat mellan 1344, då kapellet omtalas, och 1489, då Torekovs kyrka omtalas första gången.

C.G. Brunius uppmätning av Torekov kyrka. Plan och snitt, obs. planritningen är felvänd. Notera att koret har utvidgats i söder. På norra sidan finns två sekundära torn. Efter Bergström G, Torekovs kyrka, s. 22, Sthlm 1959.

Det senare skiftet i benämningen på 1560-talet beror på att Torekov blev annexsocken till Båstad.

Kyrkobyggnaden i Torekov revs efter en brand år 1858. Några år dessförinnan gjorde Brunius en uppmätning av kyrkobyggnaden, vilket medför att kyrkans senare utseende är känt. Brunius påtalar även att vissa förändringar har skett (Brunius 1850 s 175 f). År 1941 gjordes en arkeologisk undersökning av resterna från kyrkobyggnaden under ledning av Harald Olsson. Av undersökningsresultaten framgår att kyrkobyggnaden troligtvis är uppförd omkring 1200 (Widéen 1944 s 21 f). Mest intressant är dock att en större förändring av kyrkobyggnaden troligtvis har inträffat under 1300-/1400-talet, vilket då kan ha ett samband med att Torekov blev en egen socken.

En tänkbar utveckling för kyrkobyggnaden i Torekov är alltså enligt den tidigare skisserade indelningen: capelle non curate - (kolonisationskapell) - sockenkyrka - sockenkapell. Kolonisationskapell har satts inom parentes, då detta stadium troligtvis inträffar parallellt med capelle non curate. Det är alltså inte fråga om någon nykolonisation, utan snarare en befolkningsökning som möjligtvis kan hänga samman med vallfart och erhållandet av privilegier. I detta sammanhang bör även påpekas att det troligtvis funnits ansatser till en medeltida stadsbildning i Torekov. Senast under 1200-/1300-talet har i alla fall Torekov varit ett utbyggt samhälle, med en bebyggelse av urban karaktär (Anglert 1981 s 32).

Slutkommentar

Den grova indelning av kapellen som jag har gjort utifrån ett högst begränsat källmaterial gör inga som helst anspråk på att vara heltäckande eller definitiv. Den kan emellertid underlätta vid det fortsatta arbetet. Den har dessutom inte tagit hänsyn till några kronologiska skillnader i kapellmaterialet. Vad som emellertid förefaller vara ytterst viktigt för att klargöra relationen kyrka - kapell är sockenindelningen. Som avslutning på det hela vill jag citera Smedberg som skriver: "Inte minst med tanke på Norden måste begreppet sockenkyrka för att bli praktiskt användbart relateras primärt till socknen och inte till kyrkan. Däremot kan det inte anses träffa sakens kärna om man definierar ordet sockenkyrka med utgångspunkt från arten av den ekonomiska förvaltningen" (Smedberg 1973 s 11).

Mats Anglert

Lund

Litteratur:

Anglert, M: (1981) Båstad och Luntertun, Seminarieuppsats, Lund

Anglert, M. (1984) Luntertun/Ängelholm, Medeltidsstaden 49, Göteborg

Blomkvist, N. (1979) "Medieval Eketorp and contemporary turn-over places on Öland" i Eketorp - Fortification and Settlement on Öland/Sweden. The Setting, Stockholm

Borg, K. (1975) "Capella Beati Johannis in Kyrkiohaffn" i Äs-socknen på Ölands sydspets, Nacka

Brunius, C.G. (1850) Skånes konsthistoria för medeltiden, Lund

Holmberg, N. (1935) "Några återfunna brev om Torekovs kyrka" i Bjärebygden, Båstad

KLNM=Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid Bd 8 (1963), Malmö

LSL=Lunds Stifts Landebok 2:a delen (1952), utg. av K.G. Ljunggren och B. Ejder, Lund

Schück, H. (1959) Ecclesia Lincopensis. Studie om Linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa, Stockholm

Smedberg, G. (1973) Nordens första kyrkor. En kyrkorättslig studie, Lund

Widéén, H. (1944) "En kyrka försvinner" i Skånes Hembygdsförenings Årsbok, Lund

VEM FÖRSVARADE VAD ? - NÅGRA REFLEXIONER KRING DE SÅ KALLADE FÖRSVARSKYRKORNA

Inledning

Vid studiet av medeltida kyrkor har det ofta diskuterats i vilken omfattning kyrkobyggnader har haft andra funktioner än rent sakrala. De kyrkor som genom sin arkitektur tydligt visar att de har haft även icke sakrala funktioner är de så kallade försvarskyrkorna. Då kyrkobyggnadens roll i det medeltida samhället diskuteras är dessa kyrkor av centralt intresse.

Artikelns syfte är dels att granska definitionen av termen "försvarskyrka", dels att utifrån Ölands och Kalmarkustens kyrkor presentera några förklaringar till varför kyrkorna befästes och därmed vilken eller vilka icke sakrala funktioner de ursprungligen kan ha haft.

I Sverige räknas ett hundratal kyrkor, vissa dock med tvekan, till gruppen försvarskyrkor. För att kunna förstå varför så många kyrkor anses tillhöra denna grupp inleds artikeln med en forskningsöversikt som i grova drag visar hur man sett på försvarskyrkorna i Sverige från sekelskiftet och framåt.

Forskningsöversikt

Redan på 1600-talet noterades att vissa kyrkor varit befästa (se t.ex. Boström 1983 s. 166). Men det var ändå C G Brunius som mera definitivt fäste uppmärksamheten på de så kallade försvarskyrkorna i Sverige. I sin redogörelse för de bornholmska kyrkorna, vilken bygger på iakttagelser gjorda under en resa 1857, påtalar han att de flervåniga rundkyrkorna genom sin arkitektur visar att de uppförts för att tjäna två syften; dels som gudstjänstrum och dels för att avvärja fientliga angrepp. Vad Sverige beträffar skulle rundkyrkorna i Småland, Västergötland, Östergötland och Uppland ha haft samma funktioner som de bornholmska. Samma sak skulle också gälla de tidigmedeltida rundtornskyrkorna i Skåne (Brunius 1860 s. 207 ff).

Kring sekelskiftet 1900, då nationalromantiken var livaktig, blossade en debatt upp om de befästa kyrkorna i Norden. Den danske översten Otto Blom menade med utgångspunkt i ett studium av de danska kyrkorna, att den romanska byggnadsstilens solida utformning lätt kunde ge intryck av att romanska kyrkor

byggs i ett fortifikatoriskt syfte men ytterst få verkligen hade tjänat ett sådant syfte (Blom 1895 s. 84). De två svenskarna som gav sig in i debatten var av en annan åsikt. Hans Hildebrand gav, i sin diskussion om tornens försvarsegenskaper, Blom rätt i att de romanska kyrktornen inte var uppförda i enlighet med befästningskonstens regler. Detta hindrade emellertid inte att tornen ökade kyrkans försvarskraft. Hildebrand förde vidare ett resonemang som gick ut på att västtornet utgjorde en första och långhusvinden en andra försvarspunkt. Östtornet uppfördes i sin tur för att tillföra försvarskedjan en tredje länk (Hildebrand 1884-98 s. 673). Hildebrand åsyftar här klövsadelkyrkorna. Emil Ekhoﬀ gick ett steg längre än Hildebrand. Han menade att behovet att göra kyrkorna till befästa platser var den första anledningen och den verkande orsaken till uppförandet av tornen (Ekhoﬀ 1899 s. 79). Vidare uppfattade han bomhålen som kvarvarande spår av skyttegångar av trä (aa s. 31). Båda hans idéer tillbakavisades tidigt. Löﬄer och Mackeprang visade (1902) med all tydlighet att de gotiska tornen knappast uppförts i ett fortifikatoriskt syfte, och Jensen pekade på (1918) att bomhålen inte skulle uppfattas som skyttegångar utan hörde samman med byggnadsställningar (se litteraturlistan). Trots Ekhoﬀs mer eller mindre fantasifulla tankar om skyttegångar o. dyl., varnade redan han för risken att i varje mindre ljusöppning se en skottglugg och han framhöll att de befästa kyrkorna inte kunde mäta sig med stormännens borgar (aa s. 22). Vidare sökte han skilja mellan kyrkor inrättade för passivt respektive aktivt försvar. Passiva i försvarshänseende var de kyrkor som genom sin massiva beskaffenhet och ovanliga höjd med smala branta trappor i tornen och stängselbommar vid dörröppningarnas insida försvarade mot intrång i kyrkan. Detta var, fastslog han, karaktäristiskt för de flesta kyrkor. Dessa var dock inget annat än mer eller mindre säkra gömställen. I kyrkor som byggts för aktivt försvar gavs det möjligheter för försvararna att från murarna slå tillbaka fiendens stormande angrepp och förhindra belägringar (aa s. 21).

I Nordens befästa rundkyrkor, som utkom 1911 uppställde Hugo Frölén en typologi utifrån kyrkornas planlösningar över de befästa kyrkorna i Norden, där rundkyrkorna representerade den högst utvecklade formen:

1. Kastalkyrkan
2. Den ettornade långhuskyrkan
3. Klövsadelkyrkan
4. Den rektangulära tornlösa flervåningskyrkan
5. Den centraltornförsedda långhuskyrkan

6. Den polygonala nordiska centralkyrkan

7. Rundkyrkan (Frölén I 1911, s. 32 ff)

Noteras bör att Frölén delade Ekhooffs åsikt angående tornen, dvs att alla kyrkor med torn skulle vara försvarskyrkor. Enligt Frölén fanns det ett 80-tal befästa kyrkor i Danmark och Sydsverige samt på Öland och Gotland.

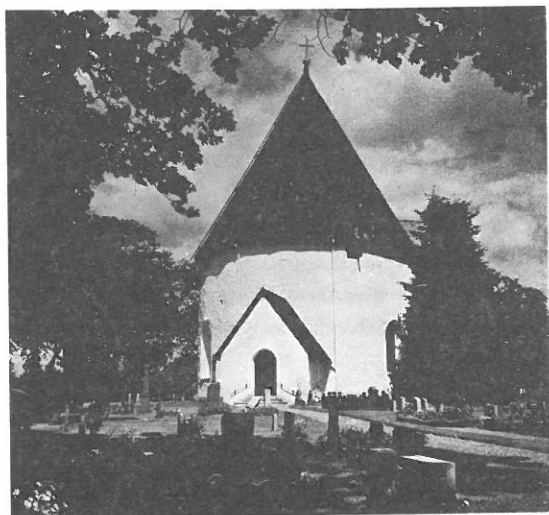

Fig. 1. Hagby kyrka sedd mot vapenhuset.

Efter Andersson, I, 1967, s. 23. Hagby fästningskyrka. Fornvänner årg. 62.

Försvarskyrkorna togs inte upp till ordentlig diskussion förrän 1955, då Armin Tuulse behandlade ämnet i avhandlingen Hossmo, en försvarskyrka med öst-torn. Han sammanfattade sina åsikter i KHL under uppslagsordet "försvarskyrka". Enligt Tuulse försågs kyrkorna under slutet av 1100-talet med försvarsanordningar på fastlandets östra del och på Öland för att hindra öst-vikingarnas härjningar. De olika grundtyperna, med exempel inom parentes, som Tuulse nämner är:

1. Rundkyrkor med övervåningar. (Hagby (se fig. 1) och Voxtorp på Kalmarkusten och Munsö i Uppland).
2. Klövsadelkyrkor (se fig. 2). (De finns framförallt på Öland och på Kalmarkusten. I Norrland finns tre stycken: Norrala, Skön och Styrnäs kyrkor. De senare menas ha uppförts som försvar mot hedniska kareler).
3. Rektangulära trevåningskyrkor. (Halltorp (se fig. 3) och Kläckeberga kyrkor på Kalmarkusten och Källa kyrka på Öland (se fig. 4)).
4. Vissa romanska tornkyrkor. Dessa tornkyrkor är en rad kyrkor med kraftiga västtorn. (Sollentuna och Vallentuna kyrkor i Uppland). Även östtornskyrkorna räknades som försvarskyrkor under 1100-talets slut. Ursprungligen hade dock dessa torn en symbolisk betydelse (Tuulse 1955 s. 188 f).

Liksom Ekhoff menade Tuulse att den övervägande delen av försvarskyrkorna användes som tillflyktsort (passivt försvar). Det var således endast i begränsad omfattning som försvarskyrkorna användes som operationsbas för att skydda viktiga områden och farleder.

I två artiklar i Hikuin 1983 diskuteras försvarskyrkorna i sydöstra Sverige. Möres (Kalmarkustens) kyrkor behandlas av Karin Andersson och Ölands kyrkor av Ragnhild Boström.

Andersson tar i sin artikel upp dateringen av kyrkorna, deras planlösningar och patronatsförhållanden. Hon sätter in Möres kyrkor i ett historiskt sammanhang (se fig. 6). Enligt Andersson var 1200-talets första årtionden en intensiv kyrkobyggnadstid: "En tid, när igångsatta byggen plötsligt avbryts och kyrkan fullföljs efter helt andra intentioner samtidigt som den försvarsmässiga karaktären förstärks". (Andersson 1983 s. 199). Hon menar att sex av Möres tolv befästa kyrkor inte var uppförda förrän på 1200-talet vilket är senare än vad Tuulse ansett. Andersson framkastar olika förslag till dessa förändringar. Berodde de på att sockenmännen tog över initiativet för kyrkobyggandet från den enskilde stormannen eller på centrala direktiv från kung och kyrka? Hon uppmärksammar det komplicerade tidsskedet, en faktor som i högsta grad var av betydelse för kalmarsundsområdet. Det var en tid då den svenska centralmakten och kyrkan började växa i makt, då korstågen till östra Baltikum avlöste varandra, då Hansan växte sig stark och då den danska expansiva östersjöpolitiken var i sitt slutskede. För alla parter torde Kalmarsund ha varit ett synnerligen intressant område. Andersson ifrågasätter om de befästa kyrkorna uppfördes som försvar mot venderna. Försvaret kan istället ha varit riktat mot annan eller andra makter. Hon ifrågasätter dock icke försvarsfunktionen i sig och delar således Tuulses uppfattning på den punkten. Liksom Ivar Andersson hävdar hon att markvåningarna i Halltorp II och Kläckeberga kan ha

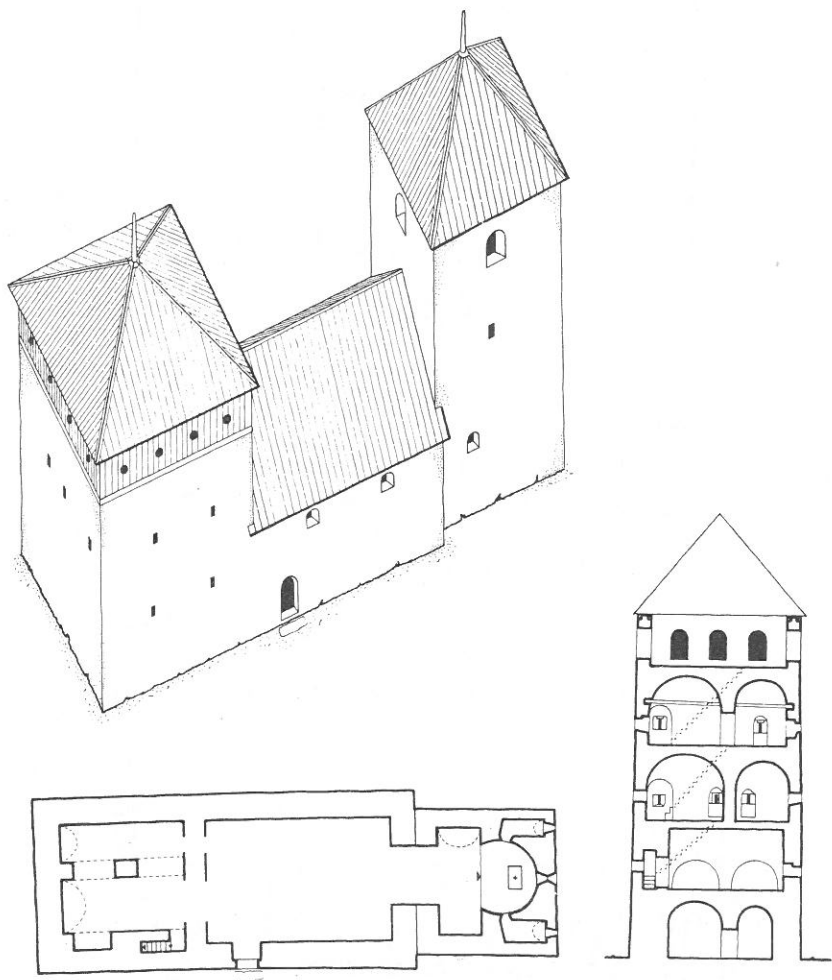

Fig. 2 a. Föra kyrka. Plan och exteriör av klövsadelkyrkan (period IV).
Efter Sveriges kyrkor vol. 142 s. 576.

- b. Föra kyrka. Sektion mot väster genom västtornet i fullt utbyggt skick (period V).
Efter Sveriges kyrkor vol. 142 s. 577.

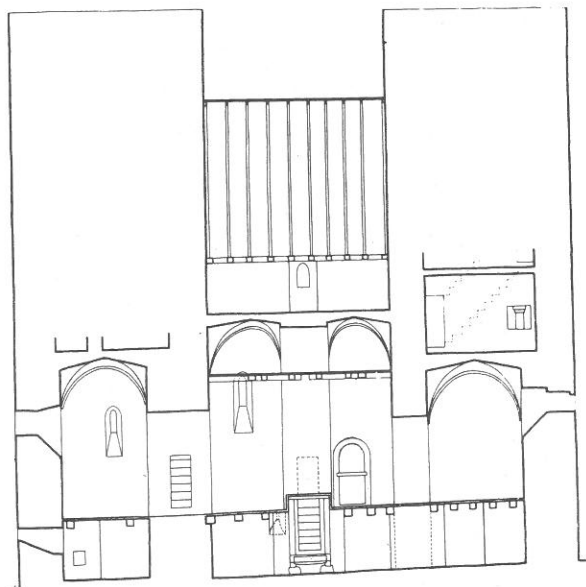

Fig. 3. Halltorps kyrka. Rekonstruerad längdsektion, sedd mot söder (Halltorp II).
Efter kyrkorna i Stenåsa och Halltorp s. 27 (se litteraturlista)

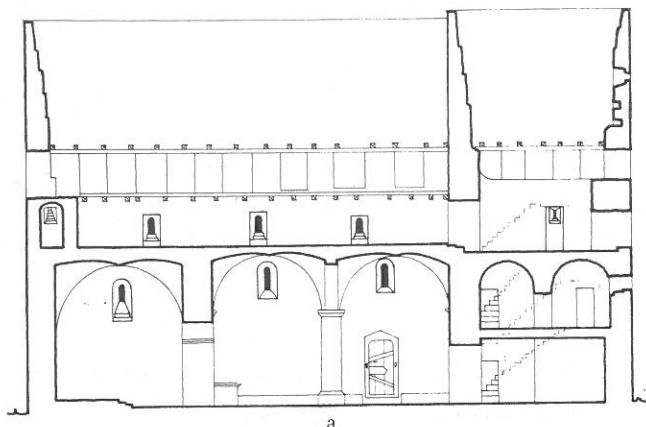

Fig. 4. Källa kyrka. Sektion av kyrkan i fullt utbyggt skick. Långhuset och tornet mot söder.
Efter Sveriges kyrkor vol. 128 s. 333.

använts av korstågsmän, och hon menar också att kyrkorna kan ha använts som härbärgen. Ragnhild Boström har under många år ingående studerat kyrkorna på Öland vilket bl.a. resulterat i ett tiotal kyrkoberskrivningar publicerade i Sveriges Kyrkor. Boström konstaterar att två tredjedelar av Ölands stenkyrkor ursprungligen var "fredliga" (se fig. 5). De äldsta stenkyrkorna uppfördes kring 1125. Mellan 1170 och 1240 byggdes kyrkorna om, ofta i flera etapper, och användes förutom som gudstjänstrum även som sockenfästningar (se fig. 6). Dateringen av kyrkornas ombyggnad kopplas i flera fall till vendernas härjningar (Boström 1983 s. 182 ff). Boström delar Tuulses ovan refererade uppfattning angående försvarskyrkornas icke sakrala syften. Längre fram återkommer vi till kyrkorna vid Kalmarsund.

Efter denna genomgång kan vi lättare förstå varför så många kyrkor har kallats försvarskyrkor trots att deras arkitektur inte visar några fortifikatoriska drag. Före 1945 kunde i princip alla romanska tornkyrkor med stöd av forskningen från sekelskiftet betraktas som försvarskyrkor. I dag räknas flervåniga rund- och rektangulära kyrkor liksom klövsadelkyrkorna som befästa. Men hur skall vi se på östtornskyrkor och kyrkor med romanska västtorn? I sin avhandling visar Tuulse på svårigheten att särskilja det symbolisk-liturgiska och det icke sakrala i kyrkornas arkitektur. Problemet blir uppenbart då vi ser på de romanska västtorns- och östtornskyrkorna. Som tidigare nämnts ger Tuulse just kultisk-liturgiska och symboliska förklaringar till östtornbygget. Han menar att östtornet kan tolkas som ett jätteciborium över altaret. Med utgångspunkt i mellaneuropeiskt material som visar att tornet var knutet till sepukralkulten och martyrkulten menar han att det romanska tornbygget kan ha haft samma funktioner här (Tuulse 1955 s. 188 ff). Genom arkeologiska undersökningar är det känt att tidiga gravar kan påträffas i kor och i västtorn. Man har förmodat att detta är patronatherrens gravplats. En annan intressant synpunkt som Tuulse framför är att tornen kan uppfattas som maktsymboler. Han konstaterar att en stor del av östtornskyrkorna tycks ha varit knutna till kungamakten och ha fungerat som kungsgårdskyrkor. Vi borde således se dessa östtorn som en maktsymbol som skulle markera kungens skyddande hand över kyrkan (aa s. 189).

Dagens forskning tolkar de romanska västtornen som en maktmanifestation av tornens byggherrar, enskilda stormän, kungar eller biskopar (se t.ex. Stiesdal 1983). Detta antagande styrks av förekomsten av herrskapsgallerier och gravar

i tornen. Att väst- och östtornskyrkorna liksom alla andra kyrkor, i skydd av kyrkofriden, kan ha tjänat som tillflyktsort är obestridligt. Men vi kan väl knappast för den skull kalla dem alla för försvarskyrkor.

Med det ovan sagda vill jag visa att det är svårt att enbart utifrån kyrkornas arkitektoniska utformning avgöra vilka av kyrkorna som skall räknas till gruppen försvarskyrkor. Ibland kan de termer vi använder oss av vara missvisande. Därför skall vi i nästa avsnitt behandla termen "försvarskyrka".

Termen "försvarskyrka"

Termerna "försvarskyrka", "befäst kyrka", "sockenfästning" och "kyrkborg" har använts mer eller mindre synonymt i Sverige liksom i Danmark. I Tyskland talar man om "Wehrkirche" (försvarskyrka), "Befästige Kirche" (befäst kyrka) och "Kirchenburg" (kyrkborg), medan de i Frankrike kallas "église fortifiée" (befäst kyrka).

Att bestämma begrepp och definiera termer på ett tillfredsställande sätt är en svår uppgift. Det är oftast betydligt lättare att vederlägga än att formulera en definition.

I KHL definierar Tuulse termen "försvarskyrka" sålunda: "en till försvar anpassad kyrkobyggnad, vilken även kunde användas som fästning och tillflyktsort i orostider" (KHL uppslagsordet försvarskyrka). Den första satsens huvudord, försvar, klargör inte termen, eftersom det är samma ord som ingår i själva detta. Vi skall här hålla i minnet att redan själva ordet "försvarskyrka" implicerar just försvar mot någon eller något. I vid mening kan ordet självt sägas peka på en funktion, ge en funktionsbestämning. Den andra satsen i Tuulses definition tar fasta på funktionsbestämningen. Ordet "tillflyktsort" kan förbrylla. Med tanke på kyrkofriden kan i princip alla kyrkor under medeltiden betraktas som tillflyktsorter. Tuulses definition bygger således på en relativt snäv funktionsbestämning. Detta medför att definitionen som helhet vederläggs om kyrkorna ifråga användes på andra sätt än som gudstjänstrum och fästning.

Termen "försvarskyrka" definieras i Ordbok över svenska språket sålunda: "(arkeol) befäst kyrka som tidigare (under medeltiden) äv tjänade som tillflyktsort o stöd för försvaret mot anfallande fiender" (bd 9 1928). Enligt uppslagsboken uppträdde termen i Sverige år 1898. Ytligt sett förklaras den med hänvisning till ett synonymt uttryck, "befäst kyrka", men uttrycket anger inte varför kyrkan var befäst eller mot vem kyrkans fortifikatoriska element

var riktade. I ordboken följer inom parentes en tidsbestämning och till sist en funktionsbestämning som inte nämnvärt skiljer sig från Tuulses. I båda fallen går funktionsbestämningen tillbaka på Ekhooffs tankar om aktivt och passivt försvar. I detta sammanhang bör nämnas att Hermann Hinz definierat de ovan nämnda tyska termerna efter kyrkornas arkitektoniska utformning (Hinz 1982 s. 118).

Termerna "sockenfästning" och "kyrkborg" har i vissa fall använts som synonymer till "försvarskyrka". Eftersom de inte definierats gör jag således egna tolkningar.

Termen "sockenfästning" har ibland använts i meningar typ; kyrkan användes som sockenfästning i farofyllda tider. Jag tolkar att med termen avses en fästning som har till uppgift att skydda sockenborna mot yttre fiender. "Kyrkborg" uppfattar jag som en kyrka med gudstjänstrum vars arkitektur liknar en borg. Kyrkan har således dels en sakral, dels en försvars- och maktfunktion. Båda termerna ger associationer till en enda funktion på samma sätt som "försvarskyrka".

Jag kommer i det följande att använda mig av termen "befäst kyrka" eftersom denna term inte implicerar en snäv funktionsbestämning, ej heller preciserar på vilka sätt kyrkornas fortifikatoriska arkitektur är utformad.

Både i forskningsöversikten och i det ovan anförda har en viktig utgångspunkt varit att sockenmenigheten själv lät befästa sin kyrka mot yttre fiender (hedniska östvikingar). En självklar fråga blir då om menigheten på eget initiativ byggde kyrkorna.

Vem byggde kyrkorna ?

Den koncentration av befästa kyrkor som finns på ömse sidor om Kalmarsund uppfördes eller byggdes om mellan 1170 och 1240 för att skydda sockenborna mot yttre fiender. Föreställningen om att sockenborna själva byggde sina kyrkor grundar sig på tron på den frie bonden. I KHL definieras termen bonde på följande sätt: "även husbonde, den egna familjens inklusive det egna gårdsfolkets ledare, vanligen bosatt på en ärvd gård och tillhörande en ätt" (se KHL uppslagsordet bonde). Den frie bonden kopplas således samman med ätten.

I uppsatsen Våldets makt sopar historikern Per Nyström bort föreställningen om den germanske "frie" bonden. Ättesamhället är en konstruktion av 1800-talets historiker. Modern tysk forskning hävdar att ätten uppkommit först under högmedeltiden som ett konsoliderande instrument för jordinnehavet i

den feodala överklassen (Nyström 1984, s. 327; se även Sjöholm 1978 s. 235). Att det medeltida begreppet bonde inte får jämföras med våra dagars visar Äldre och Yngre Västgötalagen. Där omtalas att både biskop och lagman skall vara bondson (KHL uppslagsordet bonde). Det är allmänt känt att biskopar liksom lagmän alltid var stormän. Medeltidens bonde var med andra ord inte vilken bonde som helst, utan storbonde eller storman. Nyström säger att nyansskillnaden mellan jordbrukare som ägde sin jord och jordbrukare som var åbo och till och med trälens ställning blev av allt mindre relevans. "Gränsen gick mellan det väpnade herremansskiktet och jordbrukarna, tributtagare och tributgivare. Herraväldet över arbetskraften var allt. Marken i sig hade inget värde" (aa s. 331). Detta stämmer väl överens med den nya tolkningen av landskapslagarna som nedtecknades kring 1300. De är inte nedteckningar av gamla lagar, utan skrevs av bildat folk under högmedeltiden. Syftet med landskapslagarna var att genom sin fiskala skepnad motivera ett intrång för stormannaväldet och därigenom bryta in i de lokala relationerna mellan en bygds stormän och dess jordbrukare och på så sätt få en del av vinsten (aa s. 327 f). Här kan nämnas att Elsa Sjöholm har visat att Upplandslagens giftemålsformel är en nästan ordagrann översättning av en italiensk lagtext, den så kallade Lombardan (Sjöholm 1978 s. 340).

Nyström menar att Sverige var ett feodalt samhälle under medeltiden. "Tributtagarna utvecklade efter hand väldiga organisationssystem, t.ex. systemet med stift och domkapitel" (Nyström 1984 s. 326). Vi vet att svenska biskopar svor trohetsed, fides, till kungen eller stormän, vilket är känt genom ett brev från 1250 till svenska biskopar varifrån påven förbjuder detta (Smedberg 1973 s. 173). Hur samhället sett ut före det att kungamakten och kyrkan växte sig starka kan enligt Nyström avläsas i stiftens och kungamaktens kamerala system. Det som här systematiserades var från början "en vildvuxen flora av lokala varianter av fullt utbildade härskarfasoner" (Nyström 1984 s. 326).

Denna historiesyn står i skarp kontrast mot den syn som hävdar det fria germanska samhället där menigheten själv uppförde sina kyrkor. I Nordens äldsta kyrkor menar Gunnar Smedberg att de kyrkor som uppfördes under missionstiden uteslutande byggdes av enskilda stormän. Senare byggde även sockenbönderna sina egna kyrkor. Det sistnämnda antagandet stödjer han på landskapslagarnas texter (Smedberg 1973 s. 184 ff). Smedberg omtalar att grundförutsättningen för att menigheten skulle ha uppfört kyrkor är att den fria bonden har existerat. Om Nyströms resonemang är riktigt, torde Smed-

bergs teori vara vederlagd.

Ebbe Nyborg menar utifrån jämförelser mellan danskt och framför allt engelskt material, som behandlar kyrkornas ägoförhållande under romansk tid, att kungar, biskopar och enskilda stormän har uppfört en mängd sockenkyrkor. Men det står också klart att flera storbönder kunde gå samman om ett kyrkobygge i de områden som inte kontrollerades av stormän i Danmark. Liknande förhållanden är kända från Danelagen och från Normandie (Nyborg 1979 s. 57 och 60 f). Enligt Nyborg motsvarar termen storbonde vikingatidens "thegnar" och "drängar" och högmedeltidens småherrar och väpnare på landsbygden (aa s. 61).

Att sockenkyrkorna var goda inkomstkällor för dem som förfogade över patronatsrätterna står helt klart. (Patronatsrätt hade den som på egen bekostnad grundat och doterat en kyrka). Patronatsherrarna disponerade oftast fritt över kyrkojordarna och tionde. Även prästtillsättningen låg oftast i deras händer (Smedberg 1973 s. 97). Genom Kyrkvärdsorganisationen fick sockenborna inflytande över sockenkyrkans byggnadskassa. Denna organisation växte fram framför allt under 1200-talet i Danmark (Nyborg 1979, s. 47 f). Kyrkvärdar omtalas i landskapslagarna vilket betyder att de fanns i Sverige omkring 1300 (Smedberg 1973 s. 187 ff).

De ägoförhållande som ovan skisserats för Danmarks vidkommande bör även ha gällt för svenska kyrkor, som tillkommit under samma tid eller något senare. Den slutsats vi kan dra är att det är knappast troligt att sockenborna i en mera allmän mening uppförde kyrkorna på eget initiativ. Det var kung, biskop, kloster, stormän och storbönder som stod för kyrkobyggandet. Det är heller knappast troligt att sockenborna via kyrkvårdarna hade stort inflytande under 1100-talet och 1200-talets början. Vad Ölandskyrkorna beträffar fanns det troligen herrskapsgallerier inrymda i flera av de sekundära befästa tornen, t.ex. Föra, Hulterstad, Alböke och Köpings kyrkor, vilket visar att det låg ett stormannainitiativ bakom dessa tornbyggen (Boström 1983 s. 174, 167, 174 resp. 184).

Några exempel på de befästa kyrkornas icke sakrala funktioner i Europa

Föregående avsnitt har låtit ana att Sveriges samhällssystem under medeltiden inte var helt olik övriga Europas. Därför kan det vara av intresse att närmare studera vilka icke sakrala funktioner befästa kyrkor har haft i andra områden

under svensk tidig medeltid fram till 1200-talets slut. Detta trots att kyrkorna både till sin storlek och sin arkitektur skiljer sig från de svenska. Här följer exempel från Siebenburgen och från Frankrike.

I Siebenburgen fanns under senmedeltiden inte mindre än cirka 300 befästa kyrkor. De menas ha befästs under 1400- och 1500-talet för att försvara området mot yttre fiender, nämligen turkarna. Men redan 1291 förbjöd den ungerske kungen befästandet av kyrkor. Detta i en tid som fylldes av inre oroligheter, då den ungerska adeln stred mot kungen. Adeln befäste kyrkorna av två anledningar; dels för att nyttja dem i kampen mot kungen och dels för att avtvinga förbifarande köpmän och resanden skatt (Oprescu 1961 s. 9). Det sistnämnda syftet kan eventuellt sammankopplas med att det invid kyrkorna kan ha hållits marknader i skydd av kyrkofriden. Kyrkorna nyttjades alltså mot två olika grupper och i olika syften. I detta sammanhang kan noteras att det inte var den tyska befolkningen som tidigare invandrat till Siebenburgen på kungens uppmaning, ej heller den tyska orden, vilken på kungens uppmaning fanns i området, som använde de befästa kyrkorna. Orden fick för övrigt vid 1200-talets början på kunglig anmodan ge sig av, efter det att den blivit ett hot mot den ungerska kungamakten.

De franska befästa kyrkornas olika icke sakrala funktioner under svensk tidigmedeltid belyses i det skriftliga källmaterialet (Fournier 1978 s. 201 ff, Rey 1925).

Kyrkorna och deras kyrkogårdar utgjorde samlingsplatser som skyddades i kraft av kyrkofriden. Därför hölls ofta marknader utanför kyrkorna. I orostider sökte människor med eller utan sina ägodelar skydd på kyrkogården och framförallt i kyrkorna. Men eftersom det finns otaliga belägg för att kyrkofriden bröts, var denna plats aldrig helt säker. Det var feodaltherrar och biskopar som befäste kyrkor i Frankrike. De första kända befästa kyrkorna är från 900-talet. Enligt det skriftliga källmaterialet var det vanligt att feodaltherrar bemäktigade sig kyrkor och byggde om dem till borgar för eget syfte, det vill säga att därigenom få större makt. Kyrkans män förbjöd gång på gång detta missbruk i ett försök att själva få monopol på att befästa kyrkor.

I vissa områden befästes kyrkogården i stället för kyrkan. På kyrkogården skyddades både människor och deras ägodelar. I Alsace befästes kyrkogårdar framförallt under 1200-talet i en konflikt mellan biskopar och feodaltherrar.

Om inte feodalherrens kyrka inrättades som borg (speciellt tornet) för att tjäna egna syften, visar det ovan sagda att människor i kyrkorna kunde söka skydd undan faror av olika slag, i första hand krig. Detta skedde troligtvis först efter byggherrens medgivande. Här skall vi hålla i minnet att kyrkorna i Frankrike i stort sett uteslutande ägdes av feodalherrar som ekonomiskt, i form av skatteintäkter, var beroende av sina underlydande. Detta kan vara ett skäl till varför han ibland mot betalning försökte skydda dem. Men det finns också ett exempel från omkring 1150 då församlingsbor som deponerat sina ägodelar i kyrkan fick betala för denna tjänst till biskopen.

Sammanfattningsvis kan sägas att Fournier fastslår att kyrkorna i Frankrike befästes i flera olika syften (aa s. 206). Det siebenburgska exemplet visar att de befästa kyrkornas funktion förändrades genom tiderna; från att ha tjänat enskilda stormäns syften (1200-talets slut) till att ingå i ett nationellt försvarssystem (1400- och 1500-talet).

Efter denna internationella utblick kan det finnas anledning att rikta uppmärksamheten vid Kalmarkustens och Ölands befästa kyrkor.

Varför befästes kyrkorna på Öland och vid Kalmarkusten ?

Att de befästa kyrkorna på Öland och vid Kalmarkusten uppfördes för att skydda befolkningen mot östvikingarnas härjningar är i ljuset av den senare danska forskningen svårt att tro. Vid utgrävningar i en del danska kuststäder har fynden visat att vänderna i första hand var fredliga kolonisationsmän och handelsmän (Jansen, Nyberg o Riis 1977 s. 18). Det kan således finnas anledning att läsa Saxo och andra samtida historieskrivare med försiktighet.

Vi vet att de befästa kyrkorna utnyttjades på ömse sidor om Kalmarsund i kriget mellan Sverige och Danmark i början av 1500-talet. Vid denna tid kan man definitivt tala om nationen Sverige och därmed även om ett försvar mot yttre fiender, i det här fallet den danska nationen. Under slutet av 1100-talet och under 1200-talets första hälft, då kyrkorna i området befästes var förhållandena annorlunda. Det var då den svenska centralmakten byggdes upp.

Figur 6 visar att de befästa kyrkorna har olika planlösningar. Hur skall vi då tolka denna heterogena bild ? Utifrån vad som tidigare anförts apropå patronatsförhållanden antar jag att kyrkorna uppfördes och befästes av enskilda stormän. Vi kan dels tänka oss att de enskilda stormännens ekonomi

avspeglade sig i kyrkornas utformning. Men skillnaderna kan också bero på att kyrkorna ursprungligen har haft olika och ibland kanske flera icke sakrala funktioner.

Det har tidigare nämnts att vissa av kyrkorna, t.ex. Halltorp II (se fig. 3), eventuellt kan ha haft samband med korstågen. Det är fullt möjligt att några stormän i området deltog i dessa inkomstbringande tåg. Av logiska skäl går det knappast att koppla mer än ett fåtal av drygt 40 befästa kyrkor i området till korstågen.

I Vickelby, Föra och Persnäs torn har fynd gjorts i form av måltidsrester, hantverksavfall etc. Det står således klart att människor har vistats i tornen (Boström 1982 s. 32 f). Klart är även att Högby och Hossmo kyrkor användes som magasin i sen tid (aa och Tuulse 1955 s. 136 not 13). Men vi kan för den skull inte utgå ifrån att alla kyrkorna ursprungligen byggdes om för enbart dessa syftens skull. Som tidigare nämnts kan kyrkornas icke sakrala funktioner ha förändrats genom seklen.

Tänkbart är att enskilda stormän i kampen om makten på ett lokalt plan befäste kyrkor, så att de även kunde tjäna som borgar. Jag tänker här närmast på Föra och Alböke kyrkor, vars västtorn inrymde kamrar och priveter (se fig. 2). Kyrkorna kan också ha befästs för att bekämpa centralmaktens allt större intrång i området. Hur stark var då centralmakten i området? På Kalmarkusten fanns en husaby och dess efterföljare kastalen vid Kalmar uppfördes troligen omkring 1200 (Blomkvist 1979 a s. 174). Kalmar stad växte sig stark först under 1200-talets andra hälft (Blomkvist 1979 a s. 224). Här fanns således kanske fram till mitten av 1200-talet ett utrymme för lokala stormän. På Öland fanns det vare sig husabyar eller städer. Vi vet inte om det var kungamakten som ursprungligen låg bakom uppförandet av Borgholms kastal, vilken byggdes cirka 1200 (Blomkvist 1979 a s. 195). (De två nämnda kastalerna blev sedermera centra för två slottslän).

Ölands tidigmedeltida historia är höljad i dunkel. Ön finns inte med i den förteckning över Svearikets provinser som upprättades 1120, vilket visar att Öland inte lydde under den svenska kronan vid denna tid (Schück 1953 s. 6). Trots att Öland först under 1100-talets slut dyker upp i det skriftliga källmaterialet menar den yngre forskningen att häradsindelningen är tillkommen före sockendindelningen det vill säga före 1100-talets början (se t.ex.

Göransson 1982 s. 109). Att socknarna och häraderna inte är tillkomna samtidigt är obestriddt eftersom deras respektive gränser inte överensstämmer. S. Tunberg har dock menat att häradsindelningen är av sent datum (Tunberg 1911 s. 47 f). Med tanke på den senare forskningens tidiga datering av häradsindelningen på Öland är det anmärkningsvärt att Kung Magnus stadgar från 1288 verkar ha tillkommit för att ordna upp de förvirrade skatteförhållandena på ön (Schück 1953 s. 12). Detta kan ju indikera att åtminstone delar av ett äldre lokalt skattesystem fanns kvar på Öland i slutet av 1200-talet. I detta sammanhang är Ölands rikbekanta radhyar intressanta eftersom denna typ av reglerad by kan ses som ett kontrollinstrument för en centralmakt (se t.ex. Nyström 1984 s. 331). Undersökningsresultat från Fyn i Danmark har visat att de medeltida byarna inte har sitt ursprung i förhistorisk tid utan kom till under tidigmedeltid, (Grøngaard Jeppesen 1981). Några punktundersökningar i Skåne har givit samma resultat (Skansjö 1983 s. 112 ff). Därför vore det knappast att förvåna om även de öländska byarnas reglering är av betydligt senare datum än vad man tidigare trott. De kanske inte är reglerade förrän under 1200-talet eller t.o.m. ännu senare, vilket skulle passa bra med tanke på att den svenska centralmakten började etablera sig vid denna tid på ön. En sådan tolkning kan stödjas på att flera öländska kyrkor ligger utanför byarna. Visserligen vet vi att centralmakten ägde vissa mindre områden på Öland redan i slutet av 1100-talet men det behöver för den skull inte betyda att den hade någon makt av övergripande karaktär vid denna tid.

Att ölännarna i stor utsträckning ägnade sig åt handel är välkänt. I Lübecks tulltaxa 1220-26 framgår att "oningsi" liksom götläningarna och svearna hade tullfrihet i staden (Schück 1953 s. 15). Detta betyder att ölännarna självständigt bedrev handel vid denna tid. Det är därför möjligt att de befästa kyrkorna på Öland användes som magasin för handelsvaror. De högt sittande ursprungliga dörröppningarna på Glömminge, Löt, Bredsätra och Källa kyrktorn kan tolkas som ett indicium härpå (Boström 1967 s. 160). Det kanske t.o.m. bedrevs handel i skydd av kyrkofriden vid kyrkorna. Mot bakgrund av att det inte fanns några städer på ön och att den tidigare handelsplatsen Köping redan under 1100-talet förde en avtynande tillvaro är tanken inte helt främmande. I detta sammanhang bör vi dock se på tolkningar av de tre välkända förhistoriska borganläggningarna, Bårby, Backaborg och Eketorp som åter började användas under tidigmedeltid. Eketorp III har av Blomkvist tolkats som en handelsplats medan Göransson menar att den var en militär anläggning (Blomkvist 1979b s. 69 och Göransson 1982 s. 110). Gråborg, vars omkrets

mäter 640 m, innesluts av en mur med tre portar. Den har tolkats som en handelsplats. Detta antagande styrks av att ruinerna av ett Knutskapell som troligen uppfördes i början av 1200-talet ligger i borgens omedelbara närhet (se t ex Blomkvist 1979a s. 197). Kapellet har kopplats till det danska Knutsgillet som är känt för sin handelsverksamhet. Genom fynd vet vi att Bårby borg använts under medeltiden. Dessa tre borgar har således varit i bruk under samma period som kyrkorna befästes. Det kanske skall poängteras att borgarna inte nämns i det skriftliga källmaterialet.

De befästa kyrkorna kan också ha fungerat som "uppbördscentral" och därmed i viss mån som magasin för de intäkter, troligen oftast levererade in natura, som stormännen erhöll från sina underlydande.

Av vad som ovan sagts framgår att jag har svårt att se hur yttre omständigheter kan ha medfört att så många kyrkor befästes i ett så litet område under en begränsad tidsperiod. Likaväl som i andra kusttrakter fanns här ständigt olika yttre hot. De befästa kyrkorna måste istället ses utifrån områdets historiska bakgrund. Det står klart att områdets kyrkor befästes i en brytningstid; där ett äldre lokalt härskarsystem och den expansiva kungamakten möttes.

Marit Anglert

LUHM

Litteratur:

Andersson, I., 1960. Kyrkorna i Stenåsa och Halltorp. Antikvariskt arkiv 14. Stockholm.

Andersson, K., 1983. Kalmarkustens kyrkor under tidig medeltid. Hikuin nr 9. Højbjerg.

Andersson, T., 1965. Svenska häradsnamn. Lund.

Blom, O., 1895. Befæstede Kirker i Danmark fra den ældre Middelalder i Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie. København.

Blomkvist, N., 1979a. Kalmar stads uppkomst och äldsta tid i Kalmar stads historia I. Kalmar.

1979b. Medieavel Eketorp and Contemporary Turn-over Places on Öland i Eketorp - The Setting. Stockholm.

Boström, R., 1967. Är Hulterstads kyrka en dansk anläggning ? Nordisk medeltid. Konstnärliga studier tillägnade Armin Tuulse. Stockholm.

1982. Ölands försvarskyrkor. Kalmar län. Kalmar.

1983. Ölands medeltida kyrktorn. Hikuin nr 9. Højbjerg.

Brunius, C.G., 1860. Konstanteckningar under en resa till Bornholm år 1857. Lund.

Ekhoff, E., 1899. Om Kyrkornas forna egenskaper af försvarsverk. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie. København.

Fournier, G., 1978. Le château dans la France médiévale. Paris.

Fröhlén, H., 1911. Nordens befästa rundkyrkor. Stockholm.

Grøngaard Jeppesen, T., 1981. Middelalderlandsbyens opståen. Odense.

Göransson, S., 1982. Härad, socken och by på Öland. Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 4. Umeå.

Hildebrand, H., 1884-1898. Sveriges Medeltid II. Stockholm.

Hinz, H., 1982. Wehrkirchen und Burgenbau i Château Gaillard IX-X. Caen.

Jansen, Nyberg & Riis, 1977. Danske byers fremvekst og udvikling i Middelalderen i Urbaniseringsprocessen i Norden del I. Trondheim.

Jensen, C., 1918. Lillehedinge, Storehedinge og Karise. Nye bidrag till spørgsmålet om danske forsvarskirker. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie. København.

Löffler, J. & Mackeprang, M., 1902. Har Kalundborg kirke haft Murkrone og Skyttegang. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie. København.

KHL, 1956-1972. Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid. Uppslagsorden Försvarskyrka och Bonde. Malmö.

Nyborg, E., 1979. Enkeltmaend og faellesskaber i organiseringen af det romanske sognekirkebyggeri. Streiflys over Danmarks bygningskultur. Nationalmuseet. København.

Nyström, P., 1984. Herraväldet i den dolda historien - 27 uppsatser om vårt okända förflutna. Red. Ambjörnsson-Gaunt.

Opreescu, G., 1961. Die Wehrkirchen in Siebenburgen. Dresden.

Ordbok över svenska språket, bd 9, 1928. Utg. av Svenska akademien. Lund.

Rey, R., 1925. Les vieilles églises fortifiées du Midi de la France. Paris.

Schück, H., 1953. Det medeltida Öland. Provtryck ur en historisk-topografisk översikt av Det medeltida Sverige. Stockholm.

Sjöholm, E., 1978. Rättshistorisk metod och teoribildning. Skandia bd. 44 häfte 2. Lund.

Skansjö, S., 1983. Söderslätt genom 600 år. Skånsk senmedeltid och renässans nr 11. Utg. av Vetenskaps-societeten i Lund. Lund.

Smedberg, G., 1973. Nordens första kyrkor; En kyrkorättslig studie. Stockholm.

Stiesdal, H., 1983. Tidlige sjaellandske och lolland-falsteske vesttårne. Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller. København.

Tunberg, S., 1911. Studier rörande Skandinaviens äldsta politiska indelning. Uppsala.

Tuulse, A., 1955. Hossmo. En försvarskyrka med östtorn. KVHAA Handlingar. Antikvariska serien 2. Stockholm.

OM HANDLENS BETYDNING FOR KIRKEBYGGERIET PÅ LOLLAND-FALSTER

Den tidlige middelalders mange naturstenskirker udgør en væsentlig del af det danske landskab. At det kun i begrænset tal opførtes på Lolland-Falster, kan givetvis sættes i forbindelse med vendernes hærgninger. En medfølgende lavkonjunktur har måske været medvirkende til en længere anvendelse af træ som byggemateriale her, hvor trækirkerne i bl.a. Skimminge og Krogsbølle begge efterfulgtes af teglstenskirker. Hverken her eller fra andre nustående teglstenskirker har vi nogen formodning om et ældre kirkesæt af sten.

Ligeledes har den pludselige opkomst af Lolland-Falsters mange teglstenskirker fra overgangstiden, kun i ringe omfang været genstand for en bredt anlagt undersøgelse.

Omend stilproblemerne i teglstensarkitekturen toges grundigt op i 1930'erne af Jan Steenberg, hvis fortjeneste det har været at påpege en holstensk stilindflydelse, blev han dog imødegået af Johan Plesner, der anså den stilformidlende "Ratzeburgmester" som udtryk for en forældet kunsthistorisk forklaring på stilfænomenet.

Skønt handlen af Plesner blev angivet som mulig stilgivende faktor under Valdemar Sejrs østersødomæne, har en samlet analyse af østersøhandlen og teglstenskirkenes opkomst dog hidtil manglet.

Da der kun føjedes lidt nyt til i forbindelse med "Danmarks kirker"s behandling af Maribo amt, skal jeg her kort redegøre for nogle iagttagelser, der kan gøres vedrørende handlens kulturformidlende rolle, og specielt som den har formet sig på Lolland-Falster, hvor handelsforskydninger og Danmarks interne politiske forhold er med til at præcisere tidspunktet for kirkebyggeriet og dets finansiering, foruden at give den sandsynligste forklaring på kirkernes stiludformning.

Af øernes 96 kirker, er de 78 opført i teglsten og af stilistiske grunde ofte henført til tiden mellem 1220-25/1270. Udelukkende en konjunkturforbedring i en tid, hvor tysklandshandlen har taget et opsving, kan forklare byggeriet af dette antal kirker over så kort et tidsrum. En sammenhæng synes umiddelbar indlysende, da kun et produktionsoverskud og øget handel kan have finansieret denne udvikling.

Blev de første teglstenskirker i Mecklenborg opført som led i valdemarernes ekspansionsbestræbelser i en byggestil, vi kender fra Sjællands første store kirkebyggerier i tegl, blev den efter 1200 præget af den nye tyske kolonisation. Denne holstenske handels- og kulturspredning østover gennem Mecklenborg blev formidlet af indstrømmende saksiske og vestfalske kolonister, hvor den medbragte byggestil blev udformet i Ratzeburg og Lybæks domkirker. Disse dannede grunden for kirkernes stiludvikling i de nykoloniserede områder i kølvandet på hansestædernes opkommst.

Intetsteds i Danmark er teglstenskirker så hyppigt forekommende som på Lolland-Falster, og da teglen som byggemateriale specielt kendetegner det vestlige østersøområde, kan disse kirker bedst vurderes som en del af en bygningskultur, der har sin oprindelse her.

Med sin geografiske placering inddroges øerne hurtigt i den baltiske handelsudvikling, og det synes således rimeligt, at impulserne til byggeskikken fostredes af denne handel, skønt enhver form for kulturspredning kan være svær, - ja, næsten umulig at dokumentere. De skriftlige vidnesbyrd lader os i stikken og monumenterne i sig selv rummer alene ikke gådens løsning.

For at tydeliggøre udviklingslinierne, er vi henvist til at inddrage et forskelligartet og ofte vanskeligt kildemateriale i vurderingen, til belysning af øernes forhold til den generelle kulturaftsmittning, der i samme tidsrum har fundet sted i østersøområdet. På denne baggrund synes det udfra et sammenfald af disse faktorer at være muligt at påvise de økonomiske og kulturelle forhold, der bedst betingede teglstenskirkernes opkomst og stiludformning. Således har formidlingen af bestemte arkitektoniske stiltræk omkring Østersøen vist sig at harmonere med baggrunden for deres pludselige opkomst, - netop i en periode, hvor en handelsforskydning og - ekspansion var i sin vorden.

ØSTERSØHANDLENS KULTURSPREDNING

Umiddelbart forekommer Lolland-Falster i kulturelt henseende at udgøre et homogent område, men to forskellige kulturtraditioner, der nøje synes at hænge sammen med ovennævnte handelsrokering, afspejler sig på flere måder.

Senere skal det behandles, hvorledes dette forhold kommer til udtryk i arkitekturen, men vender vi os først mod disse forskelle i kultur-

landskabet, viser øernes vendiske stednavne tidligt forbindelser sydpå, endnu før østersøhandlen kendte andre ruter end Hedeby/Slesvig østpå langs Lollands sydkyst, som det beskrives af Orosius i Ottars og Wulfhans rejser. Endnu i 1100-årenes midte turde tyske købmænd ikke helt trods de vendiske stammer, hvorfor de flittigt benyttede ruten over Slesvig, som det fremgår af den samtidige Medebach byret. Valdemar Sejrs specielle interesse i Slesvig by afspejles ofte af kilderne. Domkirkens ombygning, store kirkemøder, og kongens hyppige ophold her, viser at byen ikke kan have mistet sin position før ind i 1200-årene, hvor Lybæk allerede længe havde været etableret som handelsstad.

Især Vestlolland har endnu idag klare reminiscenser af denne slesvigs-handel. Tydeligst ses dette i landskabet af øens 6 naturstenskirker, der alle netop ligger i Midt- og Vestlolland og modsat deres sjællandske frænder er opført i den kvaderform, der bl.a. kendes fra Langelands og Angels kirker. At man umiddelbart tør henføre disse til Angel eller sønderjyske egne, skyldes foruden klare paralleller til Søllesteds kirke på Lolland, en ikke helt tilfældig forekomst af stednavne som -by, der i betydningen bylav (driftsfællesskab) falder godt sammen med O. Widdings antagelse om fællesskab indenfor sognets grænser. Kombineret med forekomsten af slyngede vejbyer, er de alle træk, der har deres store udbredelse i Slesvig, Angel og Svans og medvirker således til at forklare det vestlige Lollands kulturelle tilhørsforhold i tiden op til 1200. Denne kulturafsmittning må have fulgt handelsvejene på et tidspunkt, hvor Slesvig endnu har domineret handlen. I takt med det stigende markede i Nordtyskland, etableredes nye handelsforbindelser, samtidig med den økonomiske udvikling tog et opsving.

En værdifuld kilde til forståelse af denne udvikling udgøres af Valdemars jordebog fra 1231. I dennes ø-lister opregnes Lolland-Falsters skyldvurderinger, hvor optegnelserne viser en omtaksation af jorden, der førte til højere skyldsætning, - en ganske naturlig følge af landbrugets og hermed handlens fremgang. Gennem hansebyernes opkomst åbnedes op for et vigtigt og stabilt afsætningsmarked af kornafgrøder, hvilket særligt gjaldt Holsten, samt for det sildefiskeri, der i stor udstrækning har været øernes ernæringsgrundlag.

De lybske pundtoldbøger har været en god kilde til erkendelse af den danske andel heri, samt den meget udbredte skudehandel, der antages at have været. Lollands selvejerbønder har gennem denne handelsform netop kunnet finansieret de første teglkirker. Endvidere viser navnet

"Falsterbo" på skåneområdet, hvor vi også skal søge en stor del af deltagerne til denne handel og transport.

Har hansehandlen været af afgørende betydning for øernes økonomiske opsving og kultur, har denne udvikling været afhængig af to vigtige faktorer, - Lybæks magtovertagelse gennem sin løsrivelsespolitik og Danmarks interne politiske forhold.

Nederlaget ved Bornhøved 1227 betød afslutningen på det danske østersøimperie, der med rødder i Valdemarernes magtsystem var skabt med et imperialistisk sigte. Indtil da har vi ikke kendskab til nogen handelsfremmende foranstaltninger i form af særprivilegier.

Valdemar Sejr uddelegerede samtidig med sønnen Eriks kroning til medkonge i 1231, hertugdømmet Slesvig til Abel, og givetvis kort derefter Lolland-Falster til Christoffer. Kongen bliver taget til indtægt for denne beslutning, grundet ønsket om at holde krongodset udelt mod kongesønnernes arvekrav. Resultatet blev anderledes, idet her kimen blev lagt til en langvarig broderstrid, hvis udgifter næppe har kunnet dækkes af forleningernes traditionelle indtægtsmuligheder. Endvidere tyngedes landet endnu af gælden til Henrik af Schwerin for Valdemars frigivelse efter tilfangetagelsen på Lyø 1223. Kun en handelsintensivering har kunnet klare de øjeblikkelige økonomiske problemer og herved blev grunden lagt til den udvikling, der skulle gøre Lybæk til Østersøens største handelsmetropol.

Ved Bornhøved blev Valdemar slået af byerne Hamborg og Lybæk, der herved for første gang indgår det forbund, der i udvidet form dannede grunden for hanseforbundet. Med disse forbund kan vi se en udvikling i retning mod stædernes frigørelse af lokale fyrstemaagter, der ofte ikke var i stand til at sikre freden, og det sammenbindende led for de vendiske stæder blev tildelingen af lybsk ret. Udover den interne retslige betydning ved stridigheder mellem stæderne, var disse forbund især en manifestation af stædernes monopolisering af handlen og beskyttelse heraf.

Tidspunktet for Lybæks handelsdominans ligger ikke fast, men må komme mellem byens erhvervelse af frihedsbrevet i 1226, oprettelsen af et fjernhandelsmarked i 1230'erne indtil midten af århundredet, hvor de danske Sejrsønner tildeler østersøbyerne udstrakte privilegier på handlen i Danmark og skåneområdet. De interne politiske forhold under sønnerne gjorde dem afhængig af hansebyernes handelssamkvem, der netop kunne dikteres herfra grundet byernes stigende uafhængighed. Således

sikredes deres framgang i danmarkshandlen efter forleningerne og Valdemars død 1241, ikke mindst på det vigtige skånemarked.

Denne handelsomvæltning spores først i forleningerne. Hertug Abels forsøg på at forbedre handlen var medvirkende til Slesvigs økonomiske nedgang. De øvrige sønderjyske byer (bl.a. Åbenrå, Haderslev og Tønder) vandt på Abels initiativ øget indflydelse i handlen på Nordtyskland, og sammen med Ribe og hertugens fynske besiddelse, Svendborg, overtog disse byer den gamle handelsmetropols enestilling.

Med rødder i de gamle handelstraditioner forblev Vest- og Midt-Lollands økonomiske og kulturelle kontakter vendt mod de sønderjyske.

Kraftscentret for disse begivenheder var nu ikke længere Slesvig. Handlens decentralisering havde i samme åndedrag lagt grunden til nye og mere varierede impulser herfra, og i særdeleshed indenfor arkitekturen.

Kendes det præcise tidspunkt for Christoffers forlening ikke, må det være sket kort herefter, da vi på dette tidspunkt møder en vældig aktivitet på det øvrige Lolland-Falster, der kun kan forklares som en parallell økonomisk udvikling til det sønderjyske len.

Fandt vi her næsten udelukkende selvejerbønder, blev 51 af det østlige Lollands og Falsters landsbyer, nævnt som kongelev, i denne tid udsat for en regelmæssig og ensartet udstykning af deres jordtilliggender. Dette har bevirket en forøgelse af udflytterbyernes afgifter til centralmagten. Denne foranstaltning i et område, hvor stednavnet -toft synes overvejende, har af fiskale årsager været praktisk, da landgilden skulle falde d. 15. august, hvorved Christoffer har kunnet forøge sine ressourcer til handlen på det samtidige skånemarked. Denne regulering har dog fundet sted gennem det meste af 1200-årene, idet ikke alle udflytterbyerne kendes fra falsterslisten i jordebogen. Den tilhørende landsbytype, den regulerede vejforteby, har sine slægtninge i Lauenborg, men fik sin største udbredelse omkring midten af 1200-tallet i Mecklenborg. En vis samtidighed er da ikke utænkelig.

Denne effektivisering af landbruget afspejler sig netop ved store samtidige privilegietildelinger. Var det i begyndelsen især Lybæk, blev snart de øvrige vendiske stæder, Wismar og Rostock, tilgodeset i samme grad, i forsøget på at hæve samhandlen med landets købstæder.

Prægedes 1200-årene af uoverensstemmelse mellem den frihandelskrævende adel og kongen, der støttede købstædernes forsyningspolitik, skyldtes det netop centralmagtens ønske om herigennem at forøge sine indtægter.

Med nogen rimelighed kan Christoffer sættes i spidsen for opkomsten af øernes købstæder, skønt vi ikke har nogen sikker viden om tidspunktet for deres grundlæggelse. At disse alligevel nogenlunde kan tidsfæsteskyldes, at såvel Nakskov, Stubbekøbing, Nykøbing som Sakskøbing nævnes i jordebogens købstadsliste fra tiden omkring 1250. Disse synes på den anden side heller ikke at være ældre, hvilket fremgår af eksemplet Sakskøbing, der i hovedlisten fra 1231 endnu nævnes som landsbyen Sakstorp.

Gennem de gamle handelsforbindelser til hertugdømmet var der skabt en kulturtradition, der ændredes efter Christoffers forlening. Lybækshandlen synes etableret herigennem og senere inddroges Mecklenborg som mål for Lolland-Falsters tysklandshandel. Denne udvikling på øerne fra 1230'erne til århundredets sidste trediedel afspejles i den samtidige teglstensarkitektur.

LOLLAND-FALSTERS TEGLSTENKIRKER

At Steenberg udelukkende beskæftigede sig med studiet af kirkernes arkitekturdetaljer, blev årsagen til hans antagelse om et udviklingsmønster, der adskiller sig fra, hvad jeg her skal prøve at skildre. Med baggrund i hans metodiske "stilens opløselighed" skulle Østlollands teglstenskirker med deres rene tyske præg blive teglstensstilens vugge på Lolland-Falster, og som ringe i vandet spredtes mod øst og vest med "degenererede" stilelementer. Således skulle der have været en dansk reaktion i de antaget sene vestlollandske kirker, hvilket harmonerer dårligt med den stigende handelsmæssige og kulturelle indflydelse sydfra, foruden den bemærkelsesværdige forskel i formsproget mellem disse og kirkerne på Falster, hvor den spirende nordtyske gotik vinder indpas. Nogen samtidighed vil der næppe være tale om.

Elna Møller har endvidere på meget opbyggelig vis redegjort for problemerne omkring anvendelsen af arkitekturdetaljer til tidsfæstelse og klarlægning af stilforbindelser, såfremt disse hænges op på enkelte monumenter, - i Steenbergs tilfælde blev dette gjort med Ratzeborg domkirke.

Virkeligheden har været mere kompleks og påvirkningerne givetvis gået frem og tilbage. Alligevel synes der at kunne spores en tendens i bebyggelsesudviklingen, der til fulde understøtter den førnævnte historiske udvikling. Øernes teglstensstil har sit helt særegne præg, der

adskiller dem fra det øvrige land. Men strukturen i kirkerne med deres kompleksitet af detaljer, viser en understrøm af stilpåvirkninger, der i deres selvstændige omformninger, kan føres tilbage til forskellige kulturlandskæber. Overgangen mellem kirkernes stiludformning er flydende, men på ovenstående baggrund er det dog muligt at operere med mindst tre kirkegrupper på Lolland-Falster.

Det følgende vil dog kun blive en kort redegørelse for de formelementer, der er med til at give kirkernes distinktive præg indenfor de enkelte grupper.

Plantypen følger det ~~gængse~~ mønster med aflangt skib og kor. En betragtelig del af Vestlollands kirker er desuden forsynet med apsis. Endvidere er disse kirker kendetegnet ved deres smykkede gavle, anvendelsen af bufrisen, samt de manglende hjørnelisener og riflede teglsten, der bliver en uadskillelig del af Østlollands kirkearkitektur. Disse træk synes dog netop at kendetegne sønderjyllands samtidige teglstenskirker. Dette drejer sig især om kirkerne i Slogs hrd. og det gamle Horsbøl hrd. (nu Nordfriesland), der alle tilhører 2. generationen af sønderjysk teglstensarkitektur. Slogs hrd. gruppen kan rimeligvis sættes i forbindelse med Skt. Nikolaj-kirke i Tønder, der må være bygget i forbindelse med en byudvidelse før 1238 (Hertug Abel tildeler lybsk ret fem år senere, og kirken kan sikkert ses som bekræftigelse på den stigende tysklandshandel; jvnf. helgennavnet).

Har vi her et brugbart tidspunkt, kan kirkerne i Slogs hrd. eller Vestlolland ræppe være ældre end fra slutningen af 1230'erne.

Fra de vestlollandske kirker kendes ligeledes portalfremspring, der som brede lisener når gesimshøjde samt "trekantsoverliggere" (bl.a. Arninge og Sandby). Begge udformninger kendes fra Ribe-egnens kirker, og Ribe domkirkes kathovedportal har med sit trekantsfelt muligvis været en inspirationskilde. En nydatering af feltet til før 1235 passer fint hermed.

Ligeledes har Svendborgs tyskepræget Skt. Nikolaj været en kilde til nye impulser. Det være sig portalfalsenes udhakkede kanter, som placeringen af savsnit omkring vinduesbuerne, hvad der kendes fra bl.a. Tillise og Horslunde.

I de yngste af Vest- og Midtlollands kirker spores en stigende påvirkning fra Holsten. Heriblandt korenes/apsidernes $\frac{1}{2}$ -søjler, der skæres af vinduesåbningerne, som har en lignelse med Ratzeborg kor, korenes parvise satte vinduer, foruden de kendte nordtyske klap- og klokapitæler, der især dukker op i portalerne. Hertil hører de sydlollandske kirker, der trods færre sønderjyske stiltræk, synes at være samtidige hermed.

Apsiderne er forsvundet og den enkle buefrise har nu kantstillede konsoller, - et træk, der peger mod Nordtyskland, hvor motivet i ren form genfindes bl.a. i Altenkrempe. Et herværende markede eksisterede indtil 1244 og lå på det nordgående handelsstrøg.

Omkring midten af århundredet ses en kraftig lybsk påvirkning af arkitekturen i Østlolland samt de nyopståede købstæder i Nakskov (Skt. Nikolaj) og Sakskøbing. Vestlollandske motiver som en biforie-blænding over portalerne bibeholdes, mens gavludsmykning nu er reglen. Godstad kirke har på korets østgavl en frise af krydsende rundbuer løbende langs gavllinierne, - et enestående sidestykke til Lybæk domkirkes nordre tværskibsgavl. Det er her blandt Østlollands teglstenskirker denne friseforms vekslen med rudefrisen får sin første optræden, hvilket ellers udelukkende kendes fra Lybæk domkirkekres.

Den begyndende gotik har sine forløbere her, hvor korgavlenes tredeling viser frem til Falsters trefoldighedsvinduer, og udviklingen foregår således jævnsides med den nordtyske. Ja, Sakskøbings tresidet apsis har en samtidig pendant fra 1200-årenes midte i Benthen kirke i Mecklenborg. At samme apsisform ses på Falster, i Eskildstrup, samt det trekantsmotiv på Sdr. Alslevs vestgavl, der normalt er at finde blandt østlollandske kirker, angiver udviklingslinierne.

De ungotiske stilformer bliver mere udbredte på Falster, hvor formsproget bliver mere enkelt og udsmykningen utgøres hovedsageligt af konsol- og trappefriserne, der bedst kendes fra mecklenborgsk arkitektur i århundredets tredje fjerdedel. Samtidig med, at spidsbuen introduceres i trefoldighedsvinduerna, ændres den gammelkendte biforie-blænding til triforie i enkelte kirker som Ønslev. Under tiden kan hele strukturen som i Stubbekøbings ungotiske kor have en forvekslende lighed med nordtyske kirker som det kommer til udtryk i Klütz i Mecklenborg. Ligeledes har Falsters store korsformede blændinger (Idestrup) sine aner her, hvor de findes i stort tal.

Grundetiden senere kolonisation, havde Mecklenborg efter 1200-årenes midte endnu ikke et fuldt udbygget kirkesæt som Holsten, og vinder de vendiske stæder først indpas i handlen efter 1250, kan det være herigennem impulserne til Falsters arkitekturstil blev overbragt.

Overgangen til gotikken, til mere moderne former, satte nye præg på arkitekturen, men trods nye impulser har Lolland-Falster stædigt holdt fast ved de gamle vestlollandske stilformer. Omend de tilpassedes stiludviklingen, har der herigennem hurtigt været skabt en håndværker-tradition, der adskiller øerne fra den øvrige teglstensarkitektur. Kun

som en understrøm skelnes en distinkt brug af stilpræg, hvis hovedpart netop bekræftiger handlens kulturformidlende rolle.

Bent Bang Larsen

Århus

Nævnt litteratur:

Danmarks kirker:	Maribo amt, bd. 1 og 2, København 1948-51.
Møller, Elna:	Er moderen jævngammel med døtrene, Strejflys over Danmarks bygningskultur, Festskrift til H. Langberg, København 1979.
Plesner, Jan:	Lubeck og Danmark ved år 1200, Scandia IX, Lund 1936.
Steenberg, Jan:	Studier i dansk og nordtysk teglstensarkitektur i det 13. århundrede, København 1935.
Widding, Ole:	Markfællesskaber og landskifte, København 1949.

BYGGNADSARKEOLOGISKA FRÅGE- OCH PROBLEMSTÄLLNINGAR KRING MEDELTIDSKYRKORNA I BERGUNDA OCH SKATELÖV

Värend var namnet på ett av de folkland eller "småland" som under loppet av medeltiden kom att bilda det svenska landskapet Småland och det blev även identiskt med det medeltida Växjöstiftet, när detta etablerades under 1160-talet efter utbrytning ur Linköpings stift. Värend omfattade de fem häraderna Kinnevald, Allbo, Konga, Norrvinge och Uppvinge med Växjö som centralort, även i geografisk mening. Dagens Kronobergs län utgörs av Värend samt det väster därom belägna Sunnerbo härad. Vissa gränsförskjutningar har emellertid ägt rum i sen tid (Liepe 1984, not 23). Värendsbegreppet som idag saknar all praktisk relevans är ändå i hög grad levande.

På den värendska landsbygden fanns vid medeltidens slut 61 kyrkor. Av dessa är idag arton bevarade, varav åtta kan hänföras till en tidigare del av medeltiden och två till en senare. Hälften har sin ursprungliga grundplan i stort sett oförändrad, medan de övriga är mer eller mindre starkt ombyggda. I övrigt är man hänvisad till arkeologiskt och arkivaliskt material (Liepe 1984, s 15 ff).

Till kategorin bevarade men förändrade medeltidskyrkor hör Bergunda kyrka, belägen en dryg halvmil sydväst om Växjö (fig. 1). Fram till 1825-26, då dess östparti byggdes om, utgjordes den av långhus, absidkor, sakristia norr om

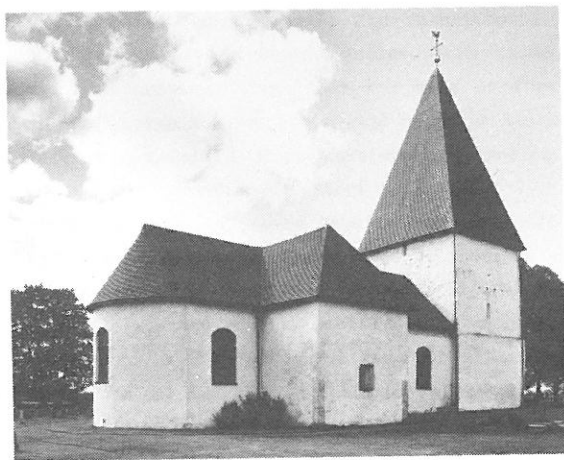

Fig. 1

Bergunda kyrka från sydöst. Foto S. Hallgren, 1969. ATA

tornet samt ett kraftigt västtorn, bredare än långhuset. Ursprungliga långhusportaler fanns i norr respektive söder. Byggnadsmaterialet är natursten, i långhuset och i sakristians nedre del, dvs partier, som icke berördes av 1800-talets ombyggnad, vald och kluven eller tuktad i ett regelbundet murverk av omisskännligt ålderdomlig prägel. Tornets murverk, däremot, karaktäriseras av oregelbundenhet i såväl stenformat som skiftläggning.

Kyrkan har daterats till "romansk tid" eller tiden omkring 1200. Även om lämpligheten av traditionell konsthistorisk periodisering kan diskuteras för de värendeska medeltidskyrkornas vidkommande (Liepe, 1984, s 9 ff) finns inga invändningar mot nämnda tidsfästning med avseende på långhus och korparti. Däremot kan ifrågasättas huruvida en datering till 1200-talet kan vara relevant för tornet, något som man tidigare förutsatt. Tornmurarna ligger visserligen inte i förband med långhuset, men tornet har ändå bedömts som obetydligt yngre än kyrkan i övrigt. Härvidlag har man som kriterier anfört "romansk" rundbågsform på bevarade öppningar, vidare dragit paralleller med Växjö domkyrka, vars västtorn trots en något senare datering än långhuset och koret i deras äldsta utformning ända torde ha ingått i den ursprungliga byggnadsplanen (Liepe, 1970, s 15, 22 samt Gustafsson, s 68-69).

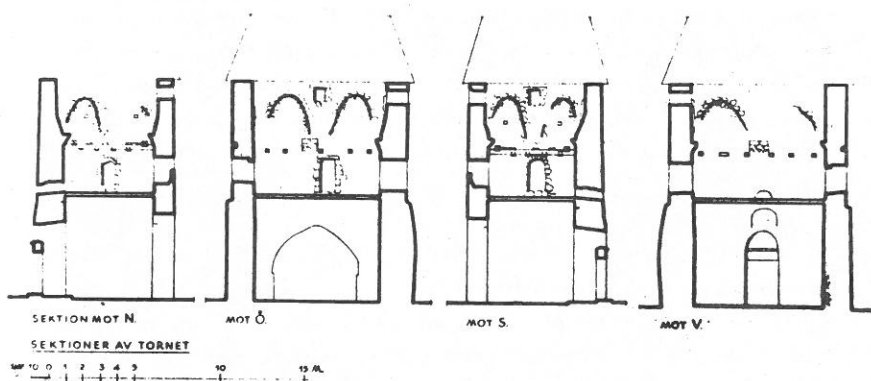

Fig. 2 Sektioner av Bergunda kyrkas torn, 1:300. Uppmätning J. Söderberg, 1969. Publicerad i Sveriges kyrkor vol. 138, Sthlm. 1970.

Tornmurarna är närmare 2 m tjocka, vilket innebär en i det närmaste dubbel tjocklek, jämfört med kyrkan i övrigt. De båda västra hörnen buktar ut. Fasaderna har två indragningar, en i ungefärlig jämnhöjd med den första våningens eller den s k tornkammararens golvbjälklag samt en, vilken främst är synlig vid de båda östra hörnen, ca 4 m högre upp. Tornmurarna har i dag en höjd av ca 13 m. Om denna höjd även är den ursprungliga kan idag inte avgöras. Ej heller är byggnadstiden för den pyramidformade, spåntäckta tornhuven bekant. Tornets bottenvåning har ursprungligen saknat direkt ingång utifrån. Nuvarande huvudportal i västra tornmuren upptogs 1688. I södra tornmuren, ca 7 m över markytan, finns en rundbågig, uppåt lätt avsmalnande dörröppning, förande in till tornets första våning, vilken benämns tornkammararen och har antagits ha varit inrättad för försvarsändamål. Någon murtrappa från bottenvåningen synes ej ha existerat. I dag finns förbindelse via trätrappor och en taklucka. Ovanför ett av allt att döma ursprungligt fönster i kammararens norra mur finns fyra små kvadratiska öppningar, enligt traditionen skottgluggar. På en ännu något högre nivå, ovanför ett nu icke fungerande bjälklag, som möjligen kan vara sekundärt, (dess funktion har sedan 1950-talet övertagits av ett betongbjälklag) skjuter ur vardera muren ut en kraftig, tveklöst ursprunglig konsol. Även i hörnen, det sydvästra undantaget, framträder konsolliknande anordningar. Med konsolerna korresponderar på vardera väggen två kupiga närmast strutformiga upplag för sköldbågar till valv (fig. 2). Dessa byggnadsdetaljer har bedömts som resterna av en vid obekant tidpunkt bortbruten valvkonstruktion, vilken i Sveriges kyrkor rekonstruerats som ett åttadelat, kupolformat s k parasollvalv, visserligen med viss reservation men också med motivation varför några andra alternativ knappast är tänkbara (Liepe, 1970, s 22, fig 26). Vidare framförs antagandet att tornet ovanför valvet haft en skyttevåning, vilket skulle innebära att tornmurarna ursprungligen varit högre än nu.

En närmare granskning av konsoler och upplag inger emellertid vissa betänkligheter angående ovan skisserade händelseförlopp. Vare sig på konsoler eller upplag återfinnes nämligen putsrester, tegelskärvor eller stenflisor, något som man onekligen kunnat vänta sig efter ett ingrepp som bortbrytande av en sten- eller tegelkonstruktion (fig. 3 a och b). Dessutom är valvupplagen ej helt regelbundna och synes vara tämligen amatörmässigt utförda, varför det är osäkert, om de överhuvudtaget kunnat fungera tillfredsställande. Dock kan de ha varit avsedda att byggas på till nöjaktig form. Emellertid tyder mycket på att valvbyggandet stannade vid förberedelser. Bristande ekonomi eller helt enkelt oförmåga eller svårighet att få tag i avsett eller lämpligt byggnads-

material, t.ex. tegel, kan ha lagt praktiska hinder i vägen.

Oavsett om valvkonstruktionen kom till utförande eller ej, förefaller det osannolikt att dess planerande kunnat äga rum vid en så tidig tidpunkt som omkring år 1200. Valv av mera avancerat slag än tornvalv har överhuvudtaget varit en sällsynt företeelse i Varend och har i den mån de förekommit, givits en betydligt senare datering (Växjö Domkyrka, kyrkorna i Moheda, Hemmesjö och Älghult, jfr Gustafsson, s 80 ff, 98 ff och Liepe 1984, s 96, 126, 222).

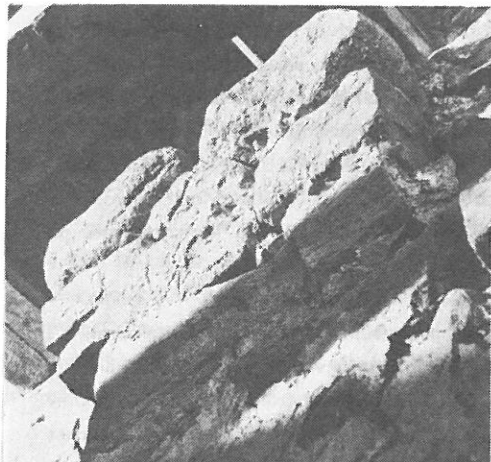
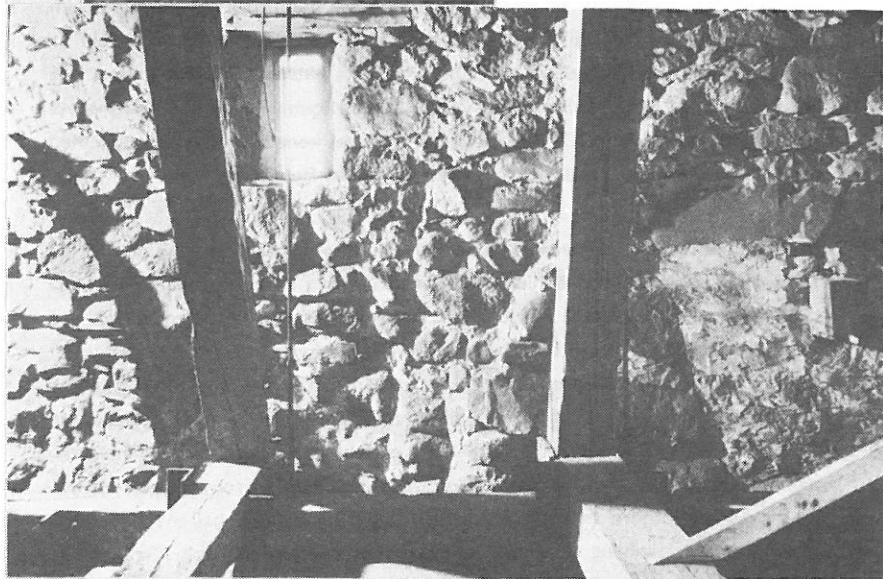

Fig. 3 a-b. Konsol och valvupplag i Bergunda kyrkas torn. Foto: S. Hallgren 1968.

Typen parasollvalv är ytterligt sällsynt och inte påvisad i Sverige förrän senare under medeltiden (t.ex. i Lärbro kyrka på Gotland; Lundberg 1940, s 572). Det synes föga troligt att man i en värendsk landsbygdsocken, även om den hör till den s k centralbygden och även om den varit ekonomiskt eller på annat sätt gynnad, skulle varit, om än misslyckad, pionjär på detta område. Däremot skulle valvbyggnadsplanerna mycket väl ha kunnat växa fram under en senare period av medeltiden, när stenbyggnadskonsten hunnit utvecklas också i Varend och kontakterna med omkringliggande områden ökat väsentligt i jämförelse med tidigare perioder. Dessutom framträder, som ovan nämnts, tydliga skillaktigheter mellan tornet och långhuset med avseende på murningsteknik. Medan långhusmurarnas regelbundna stenformat och jämna skiftgångar har tydlig tidigmedeltida karaktär, har tornets oregelbundna och betydligt mindre omsorgsfullt utförda murverk en omisskännligt senmedeltida prägel. Rundbågsform i några av tornets öppningar kan knappast tillmätas någon betydelse i dateringshänseende, eftersom den synes ha varit allmänt förekommande på värendskt område hela medeltiden igenom.

Av stort intresse i detta sammanhang är frälsesläkten Trolles etablerande i Bergunda socken under 1400-talet. Gården Bergkvara, ca 2 km nordväst om kyrkan, kom genom arv och ingifte i släktens ägo från 1420-talet och blev efter hand centrum i det omfattande sydsvenska och även danska Trollegodset och även ättens främsta sätesgård. På 1470-talet uppfördes här ett ännu som ruin kvarstående s k fast hus i sex våningar. Under efterreformatisk tid är Bergunda församling med annexet Öja känt som patronat till Bergkvara, f ö det enda kända, adliga patronatet i Varend. Visserligen är tiden för patronatets uppkomst okänd, men det är inte otänkbart att det konstruerats i samband med eller inte långt efter Trollesläktens övertagande av Bergkvara.

Ett sammanförande av ovan anförda skäl för kyrktornets datering och kända fakta i fråga om den allmänshistoriska utvecklingen i socknen under senmedeltiden, gör det till ett i varje fall rimligt antagande att Trollesläkten i medeltidens slutskede varit initiativtagare till tornbygget vid Bergunda kyrka. En ytterligare antydning kan vara en notis från slutet av 1600-talet ang. ett "wapn lijckt Trollewapn" på tornets södra sida (Liepe, 1970, s 24). Utförandet framgår inte. Huruvida det tidigare som självklart betraktade försvarsändamålet varit primärt kan möjligen diskuteras. Den mäktiga tornkroppen torde i sig ha kunnat utgöra en respektingivande maktmanifestation i såväl fredliga som andra sammanhang samtidigt som den fyllt en magasins- och förrådsfunktion. Ingången till tornkammaren, ca 7 m över markytan, kan ha fungerat som

lastlucka. Eftersom det komplicerade valvet sannolikt aldrig byggdes är också befintligheten av den sk skytteväningen osäker och tornmurarna kan mycket väl fortfarande ha sin ursprungliga höjd. Försvarsfunktionen kan emellertid inte uteslutas. Socknen genomkorsas av en redan under medeltiden viktig väg söderut mot Skåne och man kan från Bergkvaras sida känt behovet av att förstärka det försvar, som Bergkvaraborgen utgjorde i sig själv. Borgen och kyrkan flankerar än idag nämnda väg, kyrkan ca 1 km åt öster, borgen ungefär lika långt åt väster. Kyrkans torn kan ha haft flera funktioner, samtidigt eller vid olika tillfällen, allt efter omständigheterna. För dess datering till senmedeltid finns, som framgått ovan, stöd från såväl byggnadsarkeologiskt som historiskt håll.

Skatelövs medeltida stenkyrka ca 3 mil sydväst om Växjö, revs på 1800-talet sedan en ny kyrka uppförts 1820-21 ca 200 m längre åt väster. Den gamla kyrkogården är emellertid bevarad och till yttermera visso är den rivna kyrkans plan markerad med utlagda markstenar. Markeringen vilken utfördes för ett 20-tal år sedan av den lokala hembygdsföreningen, har ett sådant utseende, att en oinitierad besökare antagligen tror sig se verkliga grundmurstenar. Någon regelrätt grävningsundersökning har inte förekommit, utan planmarkeringen har lagts ut efter grundstenar i dagen och stenar som bl a med hjälp av spett kunnat konstateras under grästorven.

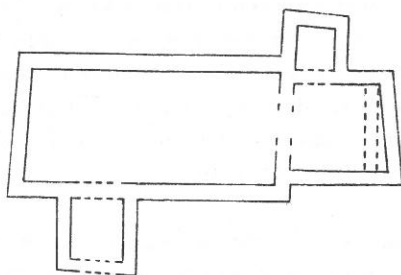

Fig. 4a Skatelövs kyrkas grundplan enligt markering på kyrkogården. Skala 1:400.

En uppmätning av planmarkeringen ger vid handen en i viss mån oregelbunden korgkyrkoplan, enligt vilken såväl långhusets som korets sydmurar varit längre än motsvarande nordmurar. Sett till naturförhållandena på platsen är en sådan planform ingalunda överraskande eftersom kyrkan legat på krönet av en höjdsträckning som närmast kan ges beteckningen kulle. En tydligt skönjbar stensträng ca 1,5 m väster om tornets östra grundmur tyder på att korgaveln

vid något tillfälle flyttats åt öster, kanske till följd av ras eller sättningar. Men även andra förklaringar är tänkbara (jfr nedan). Enligt markeringen skulle kyrkan i relation till övriga värendskyrkor ha haft ansemliga dimensioner. Långhusets invändiga yta, kan på dessa grunder beräknas till ca 175 kvm.

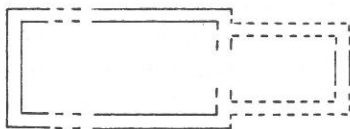

Fig. 4b Skatelövs kyrkas grundplan enligt arkivaliska måttuppgifter. Skala 1:400.

Jämförelse med bevarade, arkivaliska måttuppgifter avslöjar emellertid överraskande stora differenser (fig. 4 a och b). En rekonstruktion på grundval av befintliga skriftliga angivelser resulterar i ett betydligt mindre långhus - efter värendska förhållanden dock fortfarande relativt stort - samt ett ovanligt långsträckt kor vars bredd emellertid inte finns angiven (Liepe 1984, s 56 ff). Visserligen har erfarenheten visat, att äldre måttuppgifter, vilka ofta emanerar från präster med olika utvecklat intresse för dylika ting, bör behandlas med viss reservation, vidare att oregelbundenheter i planformen sällan eller aldrig anges eller beskrivs, trots att sådana säkerligen varit vanligt förekommande i synnerhet bland stenkyrkorna. I fallet Skatelöv är emellertid differenserna förbryllande stora. Endast en arkeologisk undersökning skulle kunna klarlägga det faktiska förhållandet.

Kring Skatelövs kyrka och dess historia grupperar sig olika omständigheter, vilket tyder på att kyrkan varit i viss mån privilegierad. Den har varit byggd av sten och den har varit stor, oavsett vilka måttuppgifter som är de rätta. Av dess byggnadsmaterial har bevarats fyra granitkvadrar, enligt en anteckning av C G Brunius (i A T A) från nordportalens omfattning, med ristad dekor, varav två med djurfigurer och en dessutom med runinskrift, vilken uttolkats: "Bose högg kyrkan. Bose högg stenen till Skatelövsbornas kyrka" (fig. 5). Med andra ord möter vi här en byggmästarsignatur och en tydlig indikation på att kyrkan från begynnelsen byggts som sockenbornas kyrka och inte som gårds- eller egenkyrka. Men de ornerade kvadrarna visar också mot någon form av både tids- och hantverksmässigt samband med det under 1160-talet påbörjade domkyrkobygget i Växjö. En liknande kvader finns i domkyrkans västra

Fig. 5. Granitkvader med ristad ornamentik och runinskrift från Skatelövs kyrka. Foto: Smålands museum.

tornmur, ehuru det är i någon mån ovisst om dess placering där är primär (Gustafsson, 1970, sid 68, fig. 66). Skatelövs socken vilken delades mellan Kinnevalds och Allbo häradar, var till utsträckningen en av de större inom den värendska centralbygden. Socknens östra del, vilken inramar den flik av Åsen som går under namnet Skatelövsfjorden, var tätt befolkad redan i medeltidens begynnelse och därtill uppenbarligen välbärgad då förutsättningarna för jordbruk här är bland de bättre i Varend. Ingenting konkret är bekant angående frälse- eller stormannainflytande i Skatelöv under tidig medeltid men en runsten, f ö med kristen inskrift, i socknens Allbodel (kyrkan ligger i Kinnevald) kan vara en indikation i den riktningen. I förhållande till den bild av bebyggelseutbredningen i övergångsskedet vikingatid-medeltid, vilken rekonstruerats av Lars-Olof Larsson (1979-81, s 22, 115) har kyrkans läge varit mycket centralt, vilket tillsammans med ovannämnda byggmästarsignatur och kyrkans storlek pekar mot kollektiv planering för gemensam sockenkyrka som utslagsgivande, vilket dock inte behöver utesluta stormanna- eller frälsemedverkan i ekonomiskt eller annat avseende vid kyrkans byggande. Ett eventuellt samband med domkyrkobygget har redan berörts. Att Skatelövs kyrka i rent kyrkligt avseende tillmätts speciell betydelse visar dess position som prostkyrka i Allbo härad, åtminstone sedan 1322. Församlingen var dessutom i början av 1400-talet prebende för medlemmar av Växjö domkapitel. Ett tänkbart alternativ med avseende på korets sannolika ombyggnad (jfr ovan) kan

ha varit utökande av de liturgiska funktionerna. Men för att ett sådant påstående skall kunna ges någorlunda fast underlag krävs, som redan påpekats, en arkeologisk undersökning, som kan ge klarhet i korets både ursprungliga utsträckning och graden av förändring.

Relaterat till övrigt svenskt och till danskt medeltida kyrkomaterial synes måhända Skatelövs kyrka inte speciellt märklig eller intresseväckande. Bland de värendes kyrkorna framstår den emellertid som en av de mera intressanta. En grävningsundersökning som kunde skilja ut sanningen bland ovan anförda, divergerande uppgifter skulle sannolikt också kunna lämna värdefulla bidrag till bygdens historieskrivning.

Anita Liepe

Smålands museum, Växjö

Litteratur:

Gustafsson, E och Ullén, M. Växjö domkyrka. Sveriges kyrkor, vol 137. Stockholm 1970.

Larsson, L-O, Smäländsk bebyggelsehistoria I, Acta Wexionensia. Ser 1:1. Växjö 1979-81.

Liepe, A, Bergunda och Öja kyrkor. Sveriges kyrkor, vol 138. Stockholm 1970.

Dens, Medeltida lantkyrkobygge i Varend. Kronobergsboken 1984-85. Växjö 1984.

Lundberg, E, Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000-1400. Stockholm 1940.

Betr. Bergkvaras historia, se Larsson, L-O, Bergkvara, en genuin herrgårdsmiljö, I Kronobergsboken 1976. Dens Utsikt mot ett gods. Bergkvara under sju sekler. I Bergunda. Växjö 1974.

UPPSALA DOMKYRKA

EN KORTFATTAD MURVERKSANALYS

Uppsala domkyrka, landets största tegelkyrka, invigdes för 550 år sedan. I samband med jubileumsåret 1985 har frågan om dess äldsta byggnadshistoria åter aktualiserats. Kyrkans grundläggning och murarnas successiva resning har framför allt behandlats av Gerda Boethius och Axel L. Romdahl i "Uppsala domkyrka 1258 - 1435" och av Nils Sundqvist i många publikationer. Mellan åren 1973 - 1978 utförde riksantikvarieämbetet, med undertecknad som en av fältarbetsledarna, en byggnadsarkeologisk dokumentation av domkyrkan i samband med omfattande restaureringsarbeten varvid ytterligare information inhämtades rörande dess medeltida byggnadshistoria. Fortfarande kvarstår dock obesvarade frågor. Nedan skall i korthet orsaken till hantverksmässiga brister i södra kapellens murverk ovan valven väster om transeptet beröras.

Resningen av Uppsala domkyrkas murar på åsryggen väster om Fyrisån tog sin början omkring år 1270. Sedan grunden till hela kyrkan samt troligen även de nedersta delarna av tegelmurarna uppförts, koncentrerades byggnadsverksamheten till östpartiet. Sakristian (nuvarande Jagellonska gravkoret) restes först. Därefter följde murarna till koret och transeptet varpå valven slogs här. Vid mitten eller slutet av 1300-talet bör byggnadsverksamheten ha kommit så långt att kapell- och sidoskeppsmurarna väster om transeptet restes. Här följde därpå uppförandet av långhusets kleristoriemurar. Ett ras i långhuset 1402 kan ha fördröjt färdigställandet av domkyrkan, som inte invigdes förrän år 1435. Bl. a. kan lagningar i södra kapellradens murar ovan valven vara spår efter raset. Murarna är här dessutom starkare vittrade än kyrkans övriga murverk, vilket kan bero på att södra kapellen under reparationsarbetet en viss tid stod utan tak och murarna utsattes för väder och vind. Det har även antagits att bl.a. södra sidoskeppets mur mot mittskeppet återuppbyggts efter raset.

Under 1400-talet tillkom de båda västtornen.

Domkyrkan uppfördes stilmässigt efter franska och tysk-baltiska förebilder men även inhemska (gotländska) stenhuggeriarbeten förekommer. En fransk stenmästare, Estienne de Bonnueill, är känd från tiden för resningen av kyrkans äldsta delar medan 1400-talstornen är uppförda i baltiskt formspråk.

Det har antagits att den stilmässiga brytningen inträffat under 1300-talets andra fjärdedel då koret och transeptet ansetts stå färdigbyggda och resningen av långhuset påbörjades. I den senare konsthistoriska forskningen har dock ett starkare tyskt inflytande redan vid tiden för kyrkans äldsta byggnadsskede hävdats.

Kyrkans nuvarande planform motsvarar den ursprungliga planerade med undantag för ett under 1600-talet tillkommet gravkapell mellan södra transeptarmen och sydvästra korkapellet (fig 1). Under Zettersvalls restaurering 1885 - 1893 byttes bl.a. en stor del av fasadteglet ut. Tornen genomgick stora yttre förändringar och kyrkan försågs invändigt med de nuvarande kalkmålningarna. Trots detta kvarstår dock merparten av de medeltida tegelmurarna i nästan oförändrat skick bäst synliga ovan valven där byggnadsskarvarna bl.a. visar domkyrkans successiva resning.

Vid murverksanalysen ovan valven 1973 - 1978 konstaterades att södra kapellens murar mot sidoskeppet väster om transeptet hantverksmässigt verkar skilja sig från kyrkans övriga synliga medeltida tegelmurar (fig. 2). I kyrkans bottenplan är murar och pelare täckta av bruk och puts varför det är oklart om motsvarande avvikelser förekommer även här. Medan kormurarna ovan valven, vilka är äldre än södra kapellradens murverk, vittnar om kunnighet och noggrannhet vid uppförandet så visar murarna mot sidoskeppet i södra kapellen byggnadstekniska brister. Här är bruksfogarna oftare av varierande tjocklek. Det förekommer fler fläkskift och rullskift samt tegelskift som ej ligger horisontellt. Ett s.k. vilt förband är vanligare. Förtagningarna är sämre avpassade för varandra osv. Den vittrade murytan har däremot uppstått när murarna var resta. Kategorin av brister samt murskarvarnas vittnesbörd tyder på att det illa genomförda hantverket måste ha tillkommit redan då murarna uppfördes och varken ha samband med sättningar i murverket förorsakade av den i åsen befintliga lerkörteln eller vara lagningar efter raset i långhuset 1402. Denna olycka kan dock vara en följd av det byggnadstekniskt undermåliga hantverket.

Det är oklart hur södra kapellens och sidoskeppens murar ovan valven väster om transeptet kronologiskt förhåller sig till de norra, dvs om den ena sidans resning följt omedelbart efter den andras eller om de uppförts samtidigt. Byggnadsskarvarna som bildades vid resningen av murarna på båda sidor tyder på att man gått byggnadstekniskt likartat tillväga. Norra sidans kapell- och

sidoskeppsmurar ovan valven ger emellertid inte motsvarande "slarviga" intryck som södra sidans.

Då kleristoriemurarna ovan valven väster om transeptet, kyrkans västparti och 1400-talstornen byggdes, dvs efter kapell- och sidoskeppsmurarnas tillkomst, är den tidigare hantverksskickligheten åter märkbar.

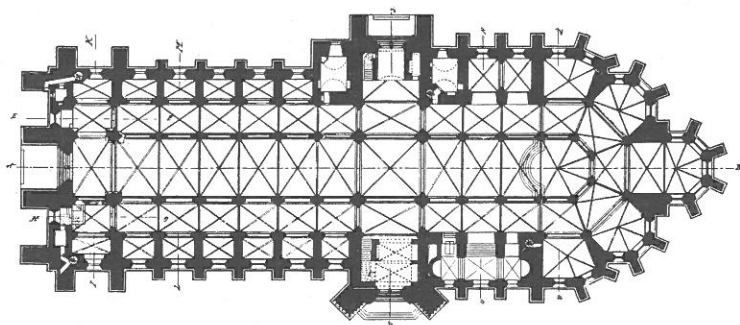

FIG. 1 PLAN ÖVER UPPSALA DOMKYRKA FÖRE ZETTERVALLS RESTAURERING 1885-93
AVDRAG FRÅN ARKITEKTRITNING.

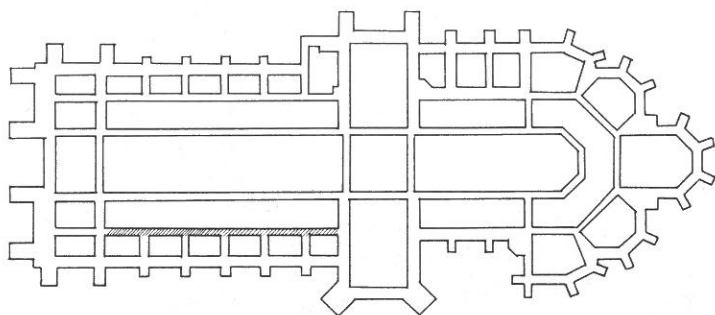

FIG. 2 PLAN ÖVER DOMKYRKANS MEDELTIDA TEGELMURAR OVAN VALVEN. SÖDRA KAPELLENS HANTVERKSMÄSSIGT BRISTFÄLLIGA MURAR MOT SIDOSKEPPET ÄR SKRAFFERADE.

Hur har då den byggnadstekniskt sämre kvaliteten uppstått under resningen av murarna i södra kapellen ? Vid tolkningen måste man ta i beaktande att Uppsala låg i ett, vad man kan kalla, "tegelområde". Även om den arbetsstyrka som uppförde domkyrkan i formspråket stod under inflytande från kontinenten och även om utländska byggmästare deltog eller anvisade arbetet så tillhörde med all säkerhet huvudstyrkan av hantverkarna som reste tegelmurarna under kyrkans långa byggnadsskede en inhemsk och kunnig byggnadshytta. Under inledningsstadiet kan dock en viss osäkerhet ha förekommit. Vid hyttan utvecklades med all säkerhet en traditionsbunden vana att tekniskt uppföra tegelmurar som var helt skild från och opåverkad av konstnärlig utformning. Denna tradition har synbarligen brutits vid uppförandet av södra kapellmurarna ovan valven mot sidoskeppet. Motsvarande eventuella brister i murar och pelare i söder i kyrkans bottenplan ligger dolda under bruk och puts. Om en stilmässig förändring inträffat vid resningen av domkyrkan under 1300-talet, vilket hävdats från konsthistoriskt håll, har den sannolikt inte något med den bristande byggnadstekniken att göra även om företeelserna inträffat ungefärligen samtidigt. Förklaringen till den hantverksmässiga nedgången i södra kapellens murverk bör i stället vara det faktum att uppförandet av murarna här sammanfallit med konjunkturregressionen under andra hälften av 1300-talet. Ett uppehåll i byggnadsverksamheten då kan ha medfört ett avbrott och

en nedgång i hantverkstraditionen. Befolkningsminskningen kan ha förorsakat en brist på kunniga murare. Det bör även ha uppstått svårigheter att hämta arbetskraft från utlandet. Om denna hypotes är riktig bör även kyrkans konstnärliga utsmyckning under denna tid visa en motsvarande nedgång som inte har samband med stilförändringen. Detta har dock ej klargjorts. Trots motgångarna har det sannolikt ansetts som ytterst viktigt att domkyrkobygget snarast färdigställdes. I takt med den fortlöpande resningen av tegelmurarna i långhuset och vid uppförandet av 1400-talstornen har den byggnadstekniska hantverksskickligheten återuppstått.

Gunilla Malm

RAÄ
Stockholm

Litteratur:

Boethius, G - Romdahl, A L:	Uppsala domkyrka 1258 - 1435
Uppsala 1935
Nordberg, M:	Den dynamiska medeltiden.
Kristianstad 1984
Sundqvist, N:	Uppsala domkyrkas yttre resning under högotiken.
Årsboken Uppland 1962
Zeitler, R:	Huvuddragen av byggnadshistorien.
Uppsala domkyrka Katedral genom sekler.
Utg av Uppsala domkapitel under redaktion
av Öyvind Sjöholm.
Uppsala 1982

Uppgifter rörande konjunkturregressionen under 1300-talet har lämnats av doc Göran Dahlbäck, Stockholms universitet.

Uppgifter rörande formspråket i långhuset har lämnats av Lars Gezelius, Upplandsmuseet.

FRÅN STENBROTT TILL KYRKA - PRESENTATION AV ETT PLANERAT PROJEKT

De medeltida stenkyrkorna är byggda av varierande stenmaterial, som antingen har plockats från marken, fältsten, eller sten som brutits ur fast berggrund. Skånes medeltida kyrkor visar stora variationer av stenmaterialet, särskilt när det gäller den brutna stenen. Man kan ha tagit den från intilliggande berghällar utan större hänsyn till olika stenmaterial eller brutit den ur stenbrott, som kan ha använts under längre eller kortare tid. Generellt kan man anta, att man valt det byggnadsmaterial, som varit lättast tillgängligt och legat i närheten av byggarbetsplatsen. Men det kan också finnas andra orsaker, som kan tyda på olika förutsättningar för byggandet.

En närmare undersökning av de skånska kyrkornas byggnadsmaterial och dess bearbetningsteknik samt av ev. stenbrott bör kunna resultera i antydningar till organiserandet av kyrkobyggandet och vilka förutsättningar detta har haft. Dessutom bör en sådan undersökning kunna ge några utgångspunkter för dokumentationen av murverk i samband med putsrestaureringar, vilket ur antikvarisk synpunkt bör vara ytterst värdefullt (Sundén 1984). Som bakgrund till en sådan inventering vill jag här presentera en preliminär förundersökning av några kyrkor inom olika delar av Skåne. Det undersökta materialet är ännu varken av en sådan omfattning eller så väl analyserat att man kan dra några egentliga slutsatser av det, utan skall här ses som en presentation av vissa frågor och problem som det givit antydningar om. Den geologiska bestämningen har utförts av professor Kent Larsson, Geologiska institutionen i Lund. Stenhuggare Mats Johansson, Dalby, har givit viktiga upplysningar om såväl bearbetningsteknik som val av olika stenmaterial. Dessutom har Ulf Sivhed, SGU (Sveriges Geologiska Undersökningar) visat stort intresse för frågor rörande den medeltida brytningen i samband med sin pågående geologiska inventering av Vittseröd-Höör-området.

För att en inventering av nämnda slag skall kunna ge svar på en del av dessa frågor krävs en större och mer systematisk inventering av Skånes kyrkor. Denna bör dessutom innehålla upplysningar om kyrkornas plan, uppbyggnad, enskilda konstruktionsdetaljer och liknande som kan ge antyda om olika förutsättningar för kyrkobyggandet.

Bakgrund

Det naturstensmaterial som finns i de medeltida kyrkorna kan antingen vara helt obearbetat eller bearbetat på något sätt. Hur stenen bearbetats är bl.a. betingat av materialets karaktär - det finns t.ex. både lösa och hårda bergarter och en rad variationer däremellan. Man kan indela stenen efter bearbetningsgraden. Fältsten: obearbetad, tuktad eller kluven. Bruten sten: råbruten, tuktad eller kvader. Eftersom det finns stor skillnad mellan de olika variationerna, särskilt när det gäller den brutna stenen, kan det vara svårt att omedelbart bestämma bearbetningsgraden. Detta gäller i synnerhet kvadermaterialet, som framför allt kan delas upp i tuktad och välhuggen kvader.

Under 1900-talets första decennier undersöktes murningstekniken för att bl.a. få fram en kronologiskt användbar typologi. Resultatet innebar i princip en kronologisk övergång från små stenar i jämna skift till allt större stenar, som så småningom ligger i ojämna skift. Även graden av bearbetning av stenen har antagits i viss mån utgöra kronologiska skillnader i kombination med murningstekniken. Man får då skilja på fältsten och bruten sten som i sig kan ha använts samtidigt.

I stora drag kan murverk bestående av kluven fältsten anses yngre än murverk uteslutande av obearbetad fältsten. Den brutna stenen har i sitt äldsta skede i första hand använts som råbruten för att efter hand bli grovt tillhuggen. Kvadertekniken har använts i både England och på kontinenten åtminstone från 1000-talet men i dess äldsta skede som tuktad kvader. Även senare undersökningar har visat att dessa kronologiska förändringar i stort sett kan vara giltiga. Det finns dock avvikelser, som kan höra samman med såväl materialets beskaffenhet, som lokala variationer. Orsaken till dessa förändringar anses i allmänhet bero på en utveckling av det tekniska kunnandet, vilket också kan ses i valet av stenmaterial. De äldsta danska kyrkorna är t.ex. i regel byggda av lösare bergarter (Krins 1968, s. 108 f). När det gäller kvadertillverkning i stor skala måste man också vara medveten om att denna teknik bör ha krävt en betydligt mer omfattande hyggnadsorganisation och därmed endast varit möjlig när en sådan kunnat införas. Dessutom måste man framför allt här i Norden vara uppmärksam på att man i det äldsta skedet knappast hade ett inhemskt hantverksmässigt kunnande utan tvingats importera arbetskraft utifrån. Problemet med kvadertekniken är dessutom att det inom denna finns en rad variationer, som t.ex. tuktad kvader med tjocka fogar eller välhuggen kvader som saknar fogbruk och variationer däremellan.

Även om man huvudsakligen valt byggnadsmaterial som funnits i närheten av byggarbetsplatsen finns det undantag, vilket i allmänhet gäller den sten man har använt för bearbetning till kvader eller speciella skulpturdetaljer. Man har utgått från en bestämd nivå för bearbetningen, men inte haft nära tillgång till för ändamålet lämpligt material. I de fall man har transporterat sten längre sträckor, tycks man ha utnyttjat vattenleder som transportvägar. Genom geologiska undersökningar av några kalkstenskyrkor i Grenåområdet i Jylland har man påvisat att man inte alltid valt sten från det närmaste stenbrottet. Orsakerna till detta har hypotetiskt antagits dels vara brytningstekniska skäl och dels variationer i stenmaterialets karaktär (Thomsen 1983, s. 74 ff). För Skånes del har Rikard Holmberg framkastat en hypotes, att valet av material till kvaderbyggen kan ha berott på att stenbrotten haft olika ägare (Holmberg 1977, s. 96 f).

Stenmaterialet i Skåne

För att få en preliminär uppfattning om vilket stenmaterial som har varit tillgängligt som byggnadsmaterial under medeltiden, kan man dels använda geologiska kartor och dels äldre beskrivningar av kyrkobyggnaderna. Genom sina omfattande undersökningar av de skånska medeltidskyrkorna vid mitten av 1800-talet, konstaterade Carl Georg Brunius, att kyrkorna var byggda av olika stenmaterial som sandsten, kalksten, kritsten, gråsten och tegel (Brunius 1850, s. 29 ff). Han angav också från vilka områden i Skåne materialet hade tagits. Flera av de stenbrott som användes på medeltiden var förmodligen fortfarande i bruk eller åtminstone kända på Brunius' tid. Samtidigt pågick en omfattande inventering av Skånes berggrund genom SGU. De kartor och beskrivningar som då gjordes lämnar t.ex. uppgifter om då nedlagda stenbrott. Men geologerna har inte enbart koncentrerat sig till detta utan anger ofta vad de olika stenmaterialen har använts till. Därför nämns t.ex. när stenen använts som byggnadssten och ibland också vilka kyrkor som är byggda av nämnda sten.

Genom de geologiska kartorna och den nuvarande kunskapen om Skånes berggrund finner man att förekomster av vissa stenmaterial finns på flera lokaler. Dessutom är det stora variationer av de olika bergarternas kvalitet. För att få en uppfattning om vilka stenmaterial som var tillgängliga och som dessutom var lämpliga för kyrkobyggandet, är det därför nödvändigt med geologiska undersökningar av de medeltida stenkyrkornas byggnadsmaterial. På kartan, fig. 1, har några nu nedlagda stenbrott markerats. Eftersom underlaget är hämtat från en beskrivning, som inte i första hand har avsetts ge

upplysningar om äldre stenbrott, är den på intet sätt heltäckande. Avsikten är att visa något på de stenmaterial som kan förekomma i kyrkorna, samt de stenbrott som nämns här nedan.

Lunds domkyrka och stenbrotten i Höör och Vittseröd

Norr om Ringsjön finns fortfarande nedlagda stenbrott synliga i stora områden i Vittseröd, Munkarps socken (fig. 1, nr 1) och södra delen av Höörs socken (fig. 1, nr 2). Här finns sandsten av olika kvalitet, både av hårdare och lösare typ (benämns Höörsandsten). Under 1700- och 1800-talen har stenbrotten använts till kvarnstensbrytning. Eftersom kvarnsten kräver en annan typ av sandsten än den man finner i kyrkorna kan man anta att de stenbrott som inte har lämpligt kvarnstensmaterial har använts för brytning till byggnadssten. Brunius nämner i sin beskrivning av Lunds domkyrka att byggnadsmaterialet i huvudsak är från Vittseröd eller Höör (Brunius 1854, s. 39). Detta bekräftas ytterligare av Sven Nilsson i en artikel från 1820 där han i en not nämner att det vid denna tid fanns ett stort brott, som enligt bönderna benämndes "Lunnagrafven" varifrån sten hämtats till domkyrkan. Dessutom skriver han att det på hällarna finns "inhuggna flera figurer, årstal och en hop latinska initialbokstäfver. Det, af den fornda gudligheten, på allt, som med kyrkan har minsta gemenskap, så ofta tecknade IHS (Jesus hominum Salvator), finner man äfven här. Uppgiftens riktighet bevisas också genom jemförelsen mellan Witseröds sandsten och nämnde Domkyrkas. En graf kallas Kyrkgrafven, hvaraf stenen till någon annan Skånsk kyrkbyggnad skall vara tagen" (Nilsson 1820, s. 281 f). Det är således fullt klart att stenmaterialet till domkyrkan i varje fall hämtats från Vittseröd. Det intressanta är bl.a. att man transporterat stenen minst ca 40 km vilket inte kan ha skett via vattenvägar. Man har alltså medvetet valt denna sten trots att den inte kan ha varit särskilt lättillgänglig.

Höörsandstenen har dock inte använts som det huvudsakliga byggnadsmaterialet i hela domkyrkan. Kryptans byggnadsmaterial domineras av den lösare sandsten, som finns i nordvästra Skåne (fig. 1, nr 4). I transporthänseende bör denna sandsten ha varit mera lättillgänglig än stenen från Vittseröd-Höör-området. Den förekommer dessutom även i andra kyrkor i Lund, som hörnkvartrar och sockelstenar i den nu framtagna stenkyrkan i Kattesund. Kryptans byggnadsmaterial innehåller även Höörsandsten men också sandsten från sydöstra Skåne, s.k. Lyckåsmärgel från Fyledalen (fig. 1, nr 5). Liksom den nordvästskånska sandstenen är Lyckåsmärgeln betydligt lösare än Höörsandstenen. Kvadertekniken är inte heller densamma i kryptan som i övriga

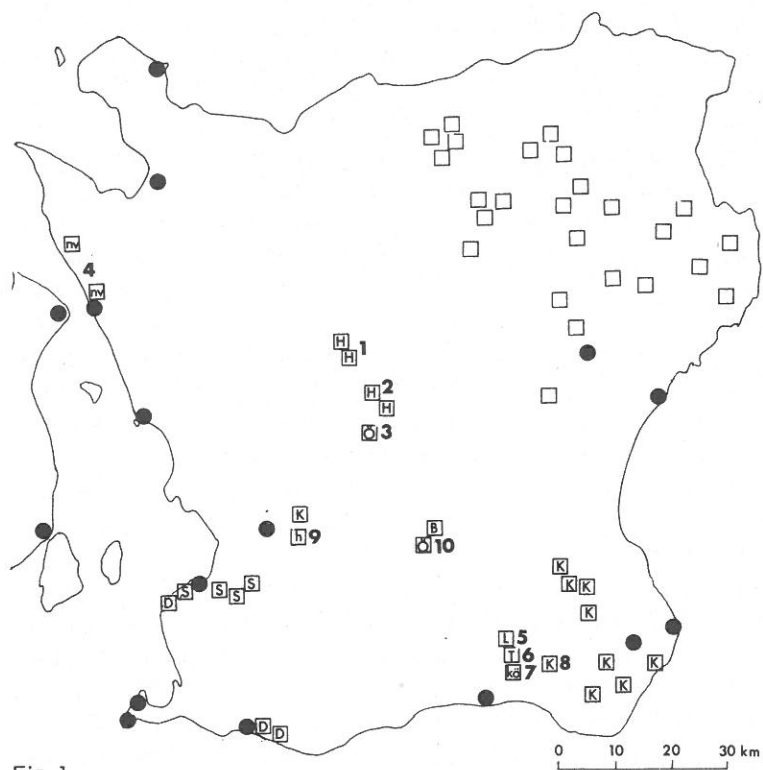

Fig. 1.

Karta över några nedlagda stenbrott i Skåne. Sammanställd efter Bergström 1980

H- Höörsandsten

Ö- Övedssandsten

nv-Nordvästskånsk sandsten

L- Lyckåsmärgel

kö-Köpingsandsten

T- Kalktuff

S- Skrivkrita

D- Dankalksten

K- Komstakalksten

N- Bjärsjölagårdkalksten

Ofyllda kvadrater - Kritkalksten

Siffrorna hänvisar till de stenbrott, som nämns i artikeln.

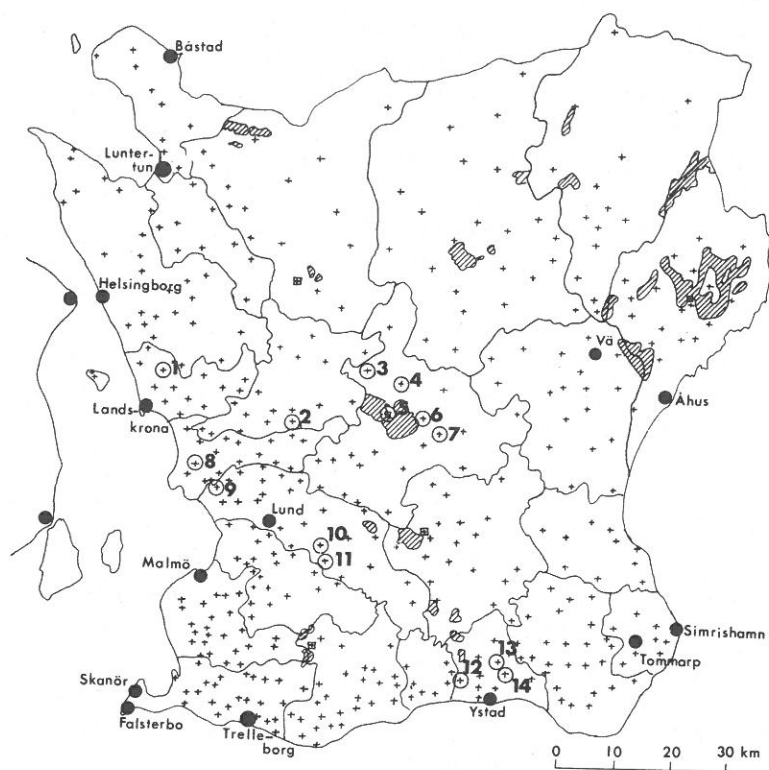

Fig. 2. Karta över Skånes medeltida kyrkor. Inringade kyrkor nämns i artikeln:

1. Härslöv
2. Näs
3. Munkarp
4. Höör
5. Bosjökloster
6. Fulltofta
7. Hörby
8. Hofterup
9. Borgeby
10. Dalby
11. Bonderup
12. Bjäresjö
13. Borrie
14. St Herrestad

domkyrkan. I vissa delar av kryptan är kvadrarna betydligt lägre och har så knivbladstunna fogar att man inte kan se något kalkbruk. Fogbehandlingen i stora delar av högkyrkan är tyvärr omgjord vid den senaste restaureringen. Vidare finner man en helt annan behugningsteknik på kvadrarna i kryptan, vilket framför allt markeras av att kvadrarna försetts med sekundära kantslag sedan de kommit på plats i muren. På så sätt förtydligas kvaderstenarna, vilket kan ha varit avsett som en estetisk effekt. En annan förklaring kan vara att de är återanvända. Valven i kryptan är byggda av kalktuff, som också hämtats från Fyledalen, beläget ca 60 km från Lund (fig. 1, nr 6). Trots att man har haft tillgång till den nordvästskånska sandstenen har man ändå transporterat visst stenmaterial långa sträckor utan tillgång till vattenleder. Kalktuffen kan eventuellt förklaras med att detta material har varit särskilt lämpat för just valvslagning.

Enligt Erik Cinthio har domkyrkan uppförts i två tydligt avgränsade byggnads-etapper med kryptan och västtornen i den första etappen och resten av kyrkan i den andra (Cinthio 1957, s. 205 f). Utifrån den gängse typologiska utvecklingen av stenmaterialet från mindre stenar till större passar detta väl samman. I det äldsta skedet har man alltså valt en lättbearbetad sten från olika områden i Skåne. Trots att man valt en lättbearbetad sten har man haft ett stort tekniskt kunnande och ansträngt sig att framhäva kvadertekniken. Vid det fortsatta byggandet har man ändrat bearbetningstekniken och valt ett hårdare material från ett och samma område.

Denna förändring av valet av stenmaterial kan ges olika förklaringar, t.ex. skilda hantverksmässiga traditioner, brytningstekniska problem m.m. Möjligen kan man också tyda förändringen som en organisatorisk sådan: Den lösare stenen bör inte ha krävt någon större specialkunskap vid brytningen utan kan ha brutits av oskolad lokal arbetskraft. Kvaderbearbetningen har däremot utförts av skickliga specialister. Att välja lämpligt kvadermaterial i Höör-området kräver däremot en viss specialisering, vilket inte kan ha funnits lokalt i området. Själva brytningen kan därför ha inneburit en fastare organiserad byggnadshytta.

Förutom domkyrkan anses även kyrkan i Vä vara byggd av Höörsandsten (Holmberg 1977, s. 96). Här finns dock även annat sandstensmaterial, som ännu inte är geologiskt undersökt. Enligt Henrik Graebe finns det såväl obearbetad granit som granitkvader i de nedre skiftena av kyrkans interiör. Yttermurarna

är däremot uppförda av "exakt utformade sandstenskvadrar lagda i regelbundna skift, med ca 1 cm:s fog" (Graebe 1971, s. 17). Graebe framhåller att skillnaderna mellan olika stensorter och olika behandling av kvadermaterialet bör ses som olika leveranser och inte som olika byggnadsskeden (Graebe 1971, s. 18). Genom att undersöka stenmaterialet i Vä kan man kanske komma något närmare frågan om Höörsandstens spridningsområde och varifrån det övriga stenmaterialet kommer. Eftersom kyrkan i Vä på många sätt kan jämföras med domkyrkan bör det vara intressant att också jämföra de båda kyrkorna utifrån graden av byggnadsorganisation.

I närheten av stenbrotten vid Höör ligger Bosjöklosters kyrka (benediktinerkloster) (fig. 2, nr 5). I samband med en utvändig restaurering för ett par år sedan kunde man konstatera att kyrkan inte är byggd som en kvaderkyrka, utan av råbruten sten som hämtats i kyrkans omedelbara närhet (Andersson/Cronvall 1984). Stenmaterialet är dessutom blandat av såväl Höörsandsten som Övedssandsten (fig. 1, nr 3) och diabas. Alla dessa stenmaterial finns tillgängliga i närheten av klosterkyrkan, dvs förmodligen inom dess ägor. Har man inte haft möjlighet eller kanske snarare intresse av att bygga en kvaderkyrka? Eller har stenbrotten vid Höör inte varit tillgängliga för Bosjökloster? Inte heller Fulltofta kyrka, som utifrån absidens utformning har jämförts med Bosjökloster, är byggd av kvadersten utan av råbruten sandsten och obearbetad gråsten (fig. 2, nr 3). Vid en översiktlig genomgång av några andra kyrkor i området, nämligen kyrkorna i Höör, Hörby, Munkarp och Näs fann jag att både Munkarp och Näs är byggda av sandsten i kvaderteknik. Munkarps kyrka är idag en ruin (fig. 2, nr 3). Kvadrarna kan snarast betraktas som tuktade med i det närmaste kvadratisk form, ca 20-30 cm höga. Murverket i Näs kyrka visar däremot en större variation av stenstorleken både beträffande höjd och längd (fig. 2, nr 2). På grund av vittring är det svårt att avgöra om detta murverk skall betraktas som tuktad eller välhuggen kvader. Fogarna är dessutom 4-5 cm tjocka. Av Höörs kyrkas murverk är endast triumfbågsmurens gavelröste synligt (fig. 2, nr 4). Detta består av tuktad sandsten i jämna skift med brett utstrukna fogar och en skifthöjd av ca 20 cm. Det är dock tveksamt om man utifrån denna mur kan antaga att hela kyrkan byggts i denna teknik. Hörby kyrkas murverk är nu inte tillgängligt för undersökning, men skall enligt Erik Lundberg vara byggd av kvadersandsten av hög kvalitet (Lundberg 1940, s. 259) (fig. 2, nr 7). Av dessa fyra kyrkor har endast Näs kyrkas stenmaterial fått en ytlig geologisk granskning, vilket visade att materialet inte omedelbart kan hänföras till Höörsandsten, men mycket väl kan vara det. Detta kan betyda att

det kanske är från andra stenbrott än just Vittseröd och Höör som detta material kommer. Förmodligen kan man antaga att materialet till alla dessa kyrkor har hämtats någonstans från närliggande områden. Genom bl.a. jämförelser med domkyrkan har alla dessa kyrkor daterats till tiden omkr. 1150 (Lundberg 1940, s. 263; Rydbeck 1936, s. 232).

Att inte alla kyrkor runt sandstensbrotten har byggts som kvaderkyrkor behöver inte innebära att man inte haft tillgång till dessa stenbrott. Kanske man inte haft någon intention att använda kvaderteknik, som ju måste ha krävt en betydligt mer omfattande organisation än när det gäller att få fram råbruten eller tuktad sten.

Sandstenen i nordvästra Skåne

I omedelbar närhet av Helsingborg finns gamla övergivna stenbrott varifrån man hämtat sten till bl.a. slotten i Helsingör och Landskrona (fig. 1, nr 4). Samma typ av sandsten finns längs hela kusten i nordvästra Skåne och bör därför ha varit lättillgängligt med hänsyn till transporten via Öresund. Sandstenen är som nämnts mycket lösare än stenen i Höör. I regel tycks kvadrarna av detta material vara förhållandevis tunna, vilket kan ha en förklaring i stenens naturliga spaltning. Här kan man kanske inte använda stenstorleken som utgångspunkt för datering.

Att den nordvästskånska sandstenen transporterats längre sträckor kan vi bl.a. se på norra Själland där det finns tre kyrkor som är byggda av detta material. Det är kyrkorna i Valby, Vejby och Esbønderup som alla är byggda i ganska grovt tillhuggen kvader med breda fogar - i Esbønderup dock endast koret. Samtliga kyrkor har daterats till tidigt 1100-tal (Schultz 1934, s. 234; Möller/Moltke 1967). De har alla haft romanska men sekundära västtorn, vilket tyder på stormanskyrkor. På denna sidan Sundet kan nämnas Borgeby och Härslövs kyrkor som båda är byggda av tuktad sandstenskvarer (fig. 2, nr 1 och 9). Borgeby kyrka bör ha byggts på kungligt initiativ (Holmberg 1977, s. 96). Härslövs kyrka har som kyrkorna i Vejby och Esbønderup haft ett romanskt men sekundärt västtorn (Wikerstål 1978). Dessa båda kyrkor har dessutom tunna murar vilket är ett kriterium som anses visa på ett ålderdomligt drag (Holmberg 1977, s. 55). De nämnda kyrkorna liksom domkyrkans krypta tycks visa att den nordvästskånska sandstenen använts under den tidiga medeltiden vilket i och för sig inte behöver betyda att denna sandsten inte använts under senare perioder. Detta sandstensmaterial kan ha varit tillgängligt på flera

platser längs kusten. En närmare geologisk undersökning kan kanske ge upplysningar om vissa bestämda områden, som kan hänföras till kyrkorna.

Sandsten och kalktuff från sydöstra Skåne

Fyledalen, som ligger strax nordost om Ystad, innehåller både sandsten och kalktuff som använts som byggnadsmaterial i bl.a. domkyrkans krypta, se ovan (fig. 1, nr 5 och 6). Kalktuffen representerar den enda större sammanhängande fyndigheten i Skåne. Enligt uppgift från Bertil Ringberg, SGU, förekommer det även kalktuff vid Kävlingeån norr om Lund men förmodligen inte av någon större omfattning. Kalktuff är ett synnerligen löst och lättbearbetat material, som dock hårdnar genom lufttillträde. Det har använts som kvader i förhållandevis smått format i flera kyrkor som ligger i närheten av Fyledalen. I övrigt är kalktuffen känd som valvstenar i bl.a. också förhallens valv i Dalby kyrka (fig. 2, nr 10). Det är inte osannolikt att många absidvalv är byggda av kalktuff. Den förekommer också sporadiskt som byggnadssten i några andra kyrkor, som inte ligger i närheten av Fyledalen, utan snarare i närheten av Lund. Således har den påträffats i tribunbågens omfattning i Hosterups kyrka (Rydbeck 1936, s. 84) (fig. 2, nr 8) och i Bonderups kyrka som kvadar i hörnkedjorna (Cronvall 1984) (fig. 2, nr 11). Hosterups kyrka har daterats till omkr. 1100 (Hervius 1972, s. 116 f). Troligen kan även Bonderups kyrka dateras till tidig medeltid, vilket bl.a. kan antagas utifrån kalkbrukets sammansättning.

Vid de tillfällen kalktuffen har transporterats längre sträckor tycks den i första hand ha använts som valvsten och endast sporadiskt som kvader. Frågan är om kalktuffen endast använts i tidigmedeltida kyrkor och hur stora spridningsområden den har omfattat. De kyrkor som ligger i närheten av Fyledalen har jag ännu inte undersökt och kan därför inte säga något om vare sig bearbetningstekniken eller datering. Tänkbart är att man använt kalktuffen under en längre period i de områden som ligger intill själva brotten. Men även här kan ägarförhållandet spela en roll. Det är också osäkert om hur mycket material som har funnits att tillgå.

Utöver kalktuffen finns också en mycket lös sandsten, s.k. Lyckåsmärgel vid Fyleån. En kyrka, som inte ligger i omedelbar närhet av Fyledalen, men ändå, med hänsyn till transportsträckan, inom rimligt avstånd är Bjäresjö kyrka (ca 15 km från Fyledalen) (fig. 2, nr 12). Denna kyrka, som bl.a. har försetts med rika romanska kalkmålningar, har daterats till 1170-80-talen (Rydbeck 1936, s.

63, Lundberg 1940, s. 279 f). Långhus, kor och absid är byggda av välhuggna kvadrar av olika material, som dessutom är blandat i murverket. Här finns kvader av både kalktuff och sandsten från Lyckås. I långhusets västra del finns en förtagning som tyder på en byggnadsetapp. Korets och absidens kvadrar är genomgående lägre (ca 10-19 cm) än långhusets (ca 28-33 cm). Även rundbågsfrisen består av blandat material. Absiden vilar på en sula av kalksten från Komsta, som ligger ca 20 km österut (fig. 1, nr 8). I väster har det funnits ett s.k. brett västtorn, som enligt Brunius har varit byggt av kalksten, troligen från Komsta (Brunius 1850, s. 120 ff). Borrie kyrka, som ligger i närheten av Fyledalen, är däremot huvudsakligen byggd av kalkstensflis från Komsta (fig. 2, nr 13). I korets övre hälft och i några skift i långhusets västra del finns dock sandstenskvadrar från både Lyckås och St. Köpinge (fig. 1, nr 7). Kvadrarna är endast ca 10-18 cm höga. Kyrkan har på grund av sina säregna triumf- och tribunbågsomfattningar givits en datering till tidigt 1100-tal (Rydbeck 1936, s. 25).

Både Bjäresjö och Borrie kyrkor visar exempel på byggnader där man har använt olika sorters material. I Bjäresjö är kvadertekniken noggrannt genomförd men utan hänsyn till den markanta färgväxling som de olika materialen ger. I Borrie kyrka tycks man däremot inte ha eftersträvat en egentlig kvaderbyggnad -man får snarare ett intryck av överblivet material som använts. St Herrestads kyrka, som ligger ungefär mittemellan dessa båda kyrkor, är däremot helt byggd av kvader från St Köpinge (fig. 2, nr 14). Vid en putsrestaureering för några år sedan kunde man konstatera att kvadrarnas ytor är så vittrade att man inte, mer än i något enskilt fall, kunde finna någon ytbehuggnings. I allmänhet var kvaderstenarna låga, men det fanns också höga kvadrar, vilka visades vara satta på högkant. Detsamma kunde man finna i det bevarade sekundära breda västtornet, som dock är byggt av kalksten från Komsta. St Herrestads kyrka tillhör en av de kyrkor man velat datera till 1000-talet (Lundberg 1940, s. 236). De här nämnda kyrkorna visar exempel på dels blandade byggnadsmaterial och dels enhetligt material. Enligt gängse uppfattning anses blandat material tyda på ålderdomliga drag, något som kan ha relevans för Borrie kyrka men varken för Bjäresjö eller St Herrestads kyrkor, utan kanske snarare kan tolkas som organisatoriska skillnader.

Dalby och Hardebergasandstenen

Den bäst daterade 1000-tals kyrkan i Skåne är Dalby, som enligt skriftliga källor kan dateras till 1000-talets andra hälft. Av den äldsta anläggningen

återstår idag endast vissa delar av långhuset med sina arkader. Enligt Cinthio är kyrkan uppförd i anslutning till en kungsgård (Cinthio 1983). Byggnadsmaterialet är här till skillnad från domkyrkan hämtat från närliggande område. Det huvudsakliga stenmaterialet tycks vara råbruten sandsten från Hardeberga (fig. 1, nr 9). Men även gnejs har brutits till byggnadsmaterial (Blomqvist 1936, s. 126). Bågomfattningarna runt arkadbågarna är av Övedssandsten, som är ett lättbearbetat material (fig. 1, nr 10). De kvadrar som förekommer som hörnstenar i denna äldsta del har ännu inte geologiskt bestämts, men visar ett lösare sandstensmaterial än Höörsandstenen i domkyrkan. Hardebergastenen är mycket hård och kan svårigen bearbetas till kvader. Den kan därför ur bearbetningssynpunkt jämföras med gnejs.

Under första hälften av 1100-talet har en ny förhall anlagts. Denna är däremot uppbyggd av regelbundna sandstenskvarrar, som bl.a. utgörs av nordvästskånsk sandsten. Materialet är ännu inte färdigbearbetat men visar på ett sandstensmaterial som kan vara Höörsandsten men är inte av samma typ som i domkyrkan. Stenmaterialet i förhallen kan också delvis vara sekundärt använt (enligt muntligt meddelande från Cinthio).

Hardebergastenen har använts i de flesta kyrkorna i Torna härad. I Lund har den nyligen undersökta stenkyrkan i Kattesund byggts av råbruten sandsten med något tuktade ytor. Även S:ta Maria minor har huvudsakligen byggts av Hardebergasandsten men innehåller även annat material, som ännu inte är undersökt. Däremot var golvet såväl i långhus som kor av kalktuff (Blomqvist 1951, s. 194). Kyrkan har daterats till omkr. år 1100 (Andrén 1980, s. 64). I området i närheten av Hardeberga, tycks detta stenmaterial ha varit det vanligast förekommande under hela medeltiden.

Sammanfattning

Vad jag ovan försökt visa är en del antydningar om olika orsaker till variationerna av dels stenmaterialet och dels bearbetningstekniken i några kyrkor, som representerar olika områden.

1. Vem förfogade över stenbrotten? Var de allmänningar som enbart tillhörde kungen eller fanns det även möjlighet för andra att utnyttja dessa resurser? Kan man eventuellt se en kronologisk förändring av ägarförhållandet? Rikard Holmberg har framkastat en hypotes att stenbrotten vid Höör (och Vittseröd) har tillhört domkyrkan medan stenbrotten i nordvästra Skåne har varit i kunglig ägo. Det skulle enligt honom vara tänkbart att det har varit två

konkurrerande stenbrott, som använts samtidigt (Holmberg 1977, s. 96 f).

2. Kan man utifrån valet av stenmaterial finna kronologiska skillnader? Som ovan visats påträffas de mera lättbearbetade stenmaterialen i de äldre kvaderstenskyrkorna. Detta material behöver inte ha krävt någon större specialistkunskap vare sig vid brytningen eller bearbetningen, vilket kan jämföras med de övriga tidiga stenkyrkorna i Danmark. Kryptan i Lunds domkyrka utgör här ett undantag, som visar på stort tekniskt kunnande vid bearbetningen av kvadrarna. Kan valet av material här visa på en hantverks-tradition som hämtats utifrån? Tillgång till specialister kan också tyda på olika förutsättningar för byggandet.

3. I hur hög grad styrs valet av bearbetnings- och murningsteknik av stenmaterialets kvalitet? Denna fråga hör samman med en granskning av den typologiska indelningen.

4. Är det möjligt att utifrån valet av stenmaterial och murningsteknik kunna utläsa något om nivån för byggnadsorganisationen i de olika kyrkorna? Här kan det kanske vara lämpligt att försöka undersöka brytningstekniska problem.

För att kunna utnyttja frågor rörande valet av byggnadsmaterial till förståelse av förutsättningarna för kyrkobyggandet krävs att dessa relateras till andra frågor rörande medeltidskyrkorna.

Barbro Sundnér

Lund

Källor och litteratur:

Andersson, A-P
Cronvall, M. 1984.

Byggnadsarkeologisk undersökning
av Bosjöklostrets kyrka, november 1983.
Otryckt rapport i Skånes Hembygdsförbunds
arkiv, Lund.

Andrén, A. 1980.

Lund. Medeltidsstaden 26. Riksantikvarie-
ämbetets och statens historiska museer.
Rapport.

- Bergström, J och Shaikh, N.A. 1982. Malmer, industriella mineral och bergarter i Malmöhus län. Sveriges geologiska undersökning Rapporter och meddelanden nr 31.
- Blomqvist, R. 1936. Iakttagelser i Dalby kyrka under restaureringen 1936, Tidskrift för konsthvetenskap.
- Blomqvist, R. 1951. Lunds historia. Medeltiden.
- Brunius, C.G. 1850. Skånes konsthistoria.
- Brunius, C.G. 1854. Lunds domkyrka.
- Cinthio, E. 1957. Lunds domkyrka under romansk tid.
- Cinthio, E. 1983. Dalby kungsgård. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Årsbok 1983.
- Cronvall, M. 1984. Byggnadsarkeologisk undersökning av Bonderups kyrka. Otryckt rapport i Skånes Hembygdsförbunds arkiv. Lund.
- Graebe, H. 1971. Kyrkorna i Vä. Sveriges kyrkor, Skåne, band I:2.
- Hervius, E. 1972. Hosterups kyrka. Sveriges kyrkor, Skåne, band I:2.
- Holmberg, R. 1977. Den skånska Öresundskustens medeltid.
- Krins, H. 1968. Die frühen Steinkirchen Dänemarks.
- Lundberg, E. 1940. Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden. 1000-1400.
- Moltke, E. och Möller, E. 1967. Frederiksborg amt, 2 bind. Danmarks kirker.

- Nilsson, S. 1820. Om Försteningar och Aftryck af tropiska trädslag, blad, ormbunkar och rörväxter m.m. samt trädskol, funna i ett Sandstenslager i Skåne. Vetenskaps akademiens handlingar för år 1820.
- Rydbeck, M. 1936. Skånes stenmästare före 1200.
- Schultz, C.G. 1934. Nogle tidlig romanske Landsbykirker, deres Alder og Forudsætninger. Aarbøger for nordisk oldkyndighed og Historie, 1934.
- Sundén, B. 1984. Putsrestaureringar och murverksdokumentation i skånska medeltidskyrkor. Meta 1984:1.
- Thomsen, E. 1983. Bygningsstenen i Grenåegns kalkstenskirker. Hikuin 9, 1983.
- Wikerstål, E. 1978. Härslövs kyrka, Skåne. Uppmätning och byggnadshistorisk analys. Examensarbete vid avd för arkitekturhistoria, LTH. Stencil.

INNEHÅLL

REDAKTIONELLT

1

TEMA

L. Redin:	Kyrkoarkeologi - förnyade möjligheter	2
A-P Andersson- M. Cronvall:	Gärdslövs kyrka - en byggnadsarkeologisk undersökning	5
Mats Anglert:	Kapell - vad är det ?	11
Marit Anglert:	Vem försvarade vad ? - Några reflexioner kring de så kallade försvarskyrkorna	19
B. Bang Larsen:	Om handlens betydning för kirkebyggeriet på Lolland-Falster	39
A. Liepe:	Byggnadsarkeologiska fråge- och problemställningar kring medeltidskyrkorna i Bergunda och Skatelöv	48
G. Malm:	Uppsala domkyrka. En kortfattad murverksanalys	57
B. Sundnéer:	Från stenbrott till kyrka - presentation av ett planerat projekt	62

META

Meta ges ut som medlemstidning av Medeltidsarkeologiska föreningen. Medlemskap i föreningen erhålles genom att medlemsavgiften (för år 1985 kr 45:-) insätts på postgironummer 45 32 11-5. Manusbidrag till tidskriften insändes till Medeltidsarkeologiska föreningen, LUHM, Krafts torg 1, 223 50 Lund.

Tryckt med bidrag från Malmö museer.